

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДВНЗ «НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ІНСТИТУТ ГУМАНІТАРНИХ ПРОБЛЕМ**

ПОЛІТОЛОГІЯ

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЕКСТЕРНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ**

Затверджено навчально-методичним
управлінням університету

**ДНІПРОПЕТРОВСЬК
2011**

ПОЛІТОЛОГІЯ: Навчально-методичний посібник для студентів-екстернів./
Уклад.: Б.О.Галь, О.В.Єгорова, М.В.Зенкін, Д.В.Колісник, В.В.Литвиненко,
А.В.Поух. – Дніпропетровськ: ДВНЗ «Національний гірничий університет»,
2011. – 78 с.

Відповідальний за випуск завідувач кафедри історії та політичної теорії
В.Ю.Пушкін, професор.

Друкується у редакційній обробці укладачів

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ «ПОЛІТОЛОГІЯ»	5
ТЕМА 1. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК СИСТЕМА ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИКУ	6
ТЕМА 2. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА.....	11
ТЕМА 3. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ	20
ТЕМА 4. ДЕМОКРАТІЯ: ПОНЯТТЯ, ТЕОРІЇ І МОДЕЛІ	28
ТЕМА 5. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА.....	34
ТЕМА 6. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА.....	42
ТЕМА 7. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПРАВОВА ДЕРЖАВА	55
ТЕМА 8. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ	61
ТЕМА 9. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ	69
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	76

ПЕРЕДМОВА

Дисципліна «Політологія» входить до так званого гуманітарного блоку підготовки студентів та екстернів вищих навчальних закладів України всіх рівнів акредитації.

Політична освіта повинна допомогти громадянину правильно усвідомити існуючий суспільний і політичний лад, досягнути своє місце і роль у державі, свої права, свободи, а також й обов'язки. Основна мета політичної освіти – навчити пересічну людину адекватно орієнтуватися в складній соціально-політичній обстановці, представляти і захищати свої інтереси, узгоджувати їх з інтересами і правами інших людей. Звичайно, в жодній країні світу політична освіта не може повністю звільнитись від ідеологічного впливу. Сучасна Україна не виняток. Але засвоєння українським суспільством основ політичної науки дозволить сконцентрувати увагу на найбільш актуальних проблемах, до яких варто віднести такі, як демократизація суспільства, гуманістичні, ненасильницькі основи політики та інші.

Структура навчально-методичного посібника для екстернів заснована на концепції гуманітарної освіти в Україні і відповідає програмі курсу з політології для вищих навчальних закладів.

Вона побудована за таким планом:

- після назви кожної теми вказується перелік основних питань, що нижче висвітлюються;
- список уживаних у темі ключових понять і термінів, які Ви повинні засвоїти;
- скорочений виклад теми кожної лекції; визначаються питання для роздуму та самоперевірки знань;
- тестові завдання для самоконтролю знань.

В кінці посібника міститься список рекомендованої літератури з курсу «Політологія».

Студенти-екстерни вивчають дисципліну «Політологія» обсягом 108 годин. Навчальний процес складається з самостійної роботи екстерна, консультацій викладача та екзамену. Екзаменаційні білети включають тестові завдання і теоретичні питання за всіма темами курсу.

Сподіваємось, що запропонований посібник сприятиме більш глибокому розумінню політичних явищ і процесів та устремлінню до свідомої участі в політичному житті суспільства.

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ «ПОЛІТОЛОГІЯ»

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ.

1. Політологія як система знань про політику.

РОЗДІЛ II. ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО.

2. Політична влада.
3. Політичні режими.
4. Демократія: сутність, передумови, моделі, форми.

РОЗДІЛ III. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ТА ЇЇ ІНСТИТУТИ.

5. Політична система суспільства.
6. Держава як інститут політичної системи.
7. Правова держава та громадянське суспільство.
8. Політичні партії та партійні системи.
9. Вибори та виборчі системи.

ТЕМА 1. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК СИСТЕМА ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИКУ

- Політика як суспільне явище.
- Політологія як наука і навчальна дисципліна.
- Об'єкт і предмет вивчення політології. Її взаємодія із іншими науками.
- Методи, функції, категорії політології.
- Формування і розвиток політології в сучасній Україні.

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні вміти:

- правильно визначити місце політології в системі сучасних наук;
- розрізняти політологію як науку і навчальну дисципліну;
- визначити об'єкт і предмет політології;
- охарактеризувати основні методи політичної науки;
- пояснити суть основних функцій та категорій науки про політику.

Слово «політика» походить від давньогрецького «polis» (місто-держава) та його похідних: «politike» (мистецтво управляти державою), «polites» (громадянин), «politicas» (державний діяч) та ін. Поняття «політика» охоплює надзвичайно широкий спектр суспільної діяльності, спрямованої на здобуття, використання, підтримку або повалення державної влади. Як сфера суспільного життя політика включає відносини між суб'єктами, власне управлінську і організаційну діяльність, поведінку людей, їх соціально-політичні інтереси, потреби, мотиви і традиції функціонування політичних інститутів та організацій, політичні ідеї та погляди.

Суб'єкти політики – це особи і соціуми (соціальні групи, класи, нації, народи), а також створені ними установи і організації (держави, політичні партії, суспільні організації та рухи), які беруть активну, свідому участь у політичному процесі.

Об'єктами політики є всі явища політичного та суспільного життя – елементи політичної, економічної, правової і культурно-духовної підсистем суспільства, а також соціуми і окремі особи, на які спрямована діяльність суб'єктів політики.

Політика – сукупність відносин, що складаються в результаті цілеспрямованої взаємодії соціальних груп, класів з приводу завоювання, утримання і використання державної влади з метою реалізації суспільно-значущих інтересів.

Структура політики. Виходячи з того, в якій сфері і на якому рівні життєдіяльності суспільства політика здійснює функцію регулювання, вона може бути структурована «по горизонталі» і «по вертикалі», а також, виходячи з її задач.

I. За сферами діяльності («по горизонталі») політика поділяється на:

- Економічну.
- Соціальну.
- Демографічну.
- Аграрну.
- Культурну.
- Військову.
- Технічну.
- Національну.

II. Залежно від того, які задачі вирішує політика, внутрішні або зовнішні, виділяється *внутрішня* політика і *міжнародна*.

III. За рівнями існування («по вертикалі»):

1. *Мегарівень* – відноситься до діяльності міжнародних політичних організацій (ООН, НАТО, ЄС тощо.).

2. *Макрорівень* – власне політичний рівень характеризує державу як ціле, публічну примусову владу, її устрій і функціонування в центрі і на місцях.

3. *Мікрорівень* – охоплює окремі організації: партії, профспілки, корпорації, фірми і т.п.

Функції політики. Серед функцій політики слід виділити наступні:

- *Функція політичної соціалізації.* Політика включає особу в соціальні відносини, передаючи їй певний політичний досвід і навички ефективного виконання ролей і функцій.

- *Функція забезпечення цілісності і стабільності суспільства.* Функція здійснюється шляхом вивчення тенденцій суспільного прогресу. Формуються загальні цілі, розробляються проекти майбутнього, визначаються соціальні орієнтири, для здійснення яких знаходяться необхідні ресурси.

- *Функція мобілізації.* Окрім формулювання цілей поступального розвитку, політика забезпечує їх реалізацію шляхом створення мотиваційного механізму, надаючи індивіду ефективні можливості для задоволення його соціальних потреб, зміни соціального статусу за допомогою влади.

- *Управлінська і регулятивна функція.* Політика забезпечує взаємодію влади, значущих інтересів і потреб різних соціальних груп, впливає на них шляхом ухвалення політичних рішень. Зазвичай ця функція здійснюється шляхом соціального примусу і насильства.

- *Функція раціоналізації.* Представляючи індивідуальні і групові інтереси, політика виробляє загальні правила і механізми їх представництва і реалізації. Так, політика раціоналізує конфлікти і суперечності, запобігає їх виникненню або цивілізовано вирішує.

- *Гуманітарна функція.* Виражається в створенні гарантій прав і свобод особи, забезпеченні громадського порядку, миру і організованості.

Успішне виконання політикою всіх цих функцій гарантує спадкоємність і поступальність у розвитку суспільства.

Політичне життя суспільства. Політичне життя суспільства – це сукупна діяльність індивідів, соціальних верств, груп, класів і інших спільностей, за допомогою якої відбувається формування, функціонування і перетворення політичної системи суспільства задля організації і використання політичної влади з метою реалізації своїх інтересів.

Політична наука як самостійна галузь знань виникає на межі Середньовіччя й Нового часу, коли мислителі почали пояснювати політичні процеси за допомогою наукових, а не релігійно-міфологічних аргументів. Основи наукової політичної теорії заклали Н.Макіавеллі, Т.Гоббс, Дж. Локк, Ш.Л.Монтеск'є та ін. Політологія як *самостійна навчальна дисципліна* почала

формуватися в другій половині XIX ст., зокрема у США. Завершився процес становлення політології як самостійної науки і навчальної дисципліни в 1948 р. В усіх вищих навчальних закладах України курс політології почали викладати з 1989 р.

Об'єктом політології прийнято вважати всю сукупність властивостей, зв'язків і відносин суспільного життя, які носять назву політичних. Об'єкт політології – політична сфера суспільного життя, що включає, наприклад, політичні відносини, політичну систему, політичну культуру, політичні процеси, політичну владу тощо.

Більшість дослідників **предметом політичної науки** вважає взаємодії з приводу влади. Найактивнішими учасниками цих політичних взаємодій виступають інститути публічної влади, перш за все держава, суспільство і індивід. Отже, **політологію можна визначити як науку про устрій, поділ і здійснення влади в політичній спільноті, що реалізується через взаємодію інститутів публічної влади, суспільства і індивіда.**

Методи політології

Інституційний метод пов'язаний з прагненням виявити певні юридичні норми, проаналізувати основні закони суспільства (починаючи з Конституції) і їх значення для існування і нормального розвитку суспільства.

Порівняльний (компаративний) метод відомий з часів Аристотеля, Платона, Монтеск'є. Його особливість полягає в зіставленні двох (або більше) політичних об'єктів. Порівняльний метод дозволяє встановити, в чому полягає їх подібність, вичленити загальні риси або показати, за якими ознаками вони (політичні об'єкти) розрізняються.

Соціологічний метод є сукупністю прийомів і методів конкретних соціологічних досліджень, направлених на збір і аналіз фактів реального політичного життя.

Антропологічний метод виходить з природи людини. Цей метод дає ключ до вивчення таких проблем, як зв'язок типу людини (стійких рис його інтелекту, психіки) і політики, вплив національного характеру на політичний розвиток, і навпаки.

Психологічний метод орієнтований на вивчення суб'єктивних механізмів політичної поведінки, індивідуальних якостей, рис характеру, а також типових механізмів психологічних мотивацій.

Біхевіористський метод виник як альтернатива юридичному методу, і в рамках якого політичне життя аналізувалося шляхом вивчення поведінки особи та діяльності державно-правових і політичних інститутів, їх формальної структури.

Метод експертних оцінок. В його основі лежить проведення експертних оцінок фахівцями в тій сфері політичної діяльності, з приводу якої ведеться експертиза.

Комунікативний метод дозволяє розробити кібернетичну модель політичного процесу, розглядаючи політичні структури як комунікативні одиниці, одиниці спілкування.

Метод політичного моделювання полягає в дослідженні політичних процесів і явищ шляхом розробки і вивчення їхніх моделей.

Функції політології. Політологія, як і будь-яка наука, виконує в суспільстві ряд функцій (від лат. *functio* – виконання, здійснення) науково-пізнавального, методологічного і прикладного характеру.

Гносеологічна, пізнавальна функція, суть якої полягає в якнайповнішому і конкретному пізнанні політичної реальності, розкритті властивих їй об'єктивних зв'язків, основних тенденцій і суперечностей.

Функція раціоналізації політичного життя обґрунтовує необхідність створення одних і ліквідації інших політичних інститутів, розробляє оптимальні моделі і політичні структури управління, прогнозує розвиток політичних процесів. Тим самим політологія створює теоретичну основу політичного будівництва, політичних реформ.

Функція політичної соціалізації виконує формування громадянськості, політичної культури населення.

Прогностична функція надає довготривалий прогноз про діапазон можливостей політичного розвитку тієї або іншої країни на даному історичному етапі.

Але найбільш часто політологи дають короткочасні прогнози розвитку політичної ситуації в країні або регіоні, перспектив і можливостей тих або інших політичних лідерів, партій тощо.

Контрольні запитання

1. Яка відмінність між політологією та політикою?
2. Коли виникла політологія як наука і як навчальна дисципліна?
3. З якого часу політологія викладається в Україні?
4. Яке, на Вашу думку, завдання політології?
5. Що входить у предмет політології?
6. Розкрийте поняття і методи політології.
7. Які функції політології?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. Політологія як самостійна навчальна дисципліна почала формуватись:

- 1/ в XV ст.; 3/ у другій половині XIX ст.;
2/ в XVII ст.; 4/ у XX ст.

2. У якій країні була створена перша школа політичної науки?

- 1/ США; 3/ СРСР;
2/ Німеччина; 4/ Франція.

3. Що є предметом політології?

- 1/ політична система; 3/ правосуддя;
2/ політичний процес; 4/ держава.

4. Що є об'єктом політології?

- 1/ суспільство як система;
2/ сфера політичних відносин у суспільстві;

- 3/ міжнародні відносини;
- 4/ політичне життя особи і суспільства.

5. Функція політичної соціалізації полягає:

- 1/ у формуванні певної політичної культури громадян;
- 2/ у виробленні єдиної ідеології;
- 3/ у забезпеченні процесу включення людини в політичну сферу життя суспільства;
- 4/ у регламентації відносин між суб'єктами політичного життя.

6. Який з названих методів необхідно використати для визначення рейтингу провідних політиків?

- 1/ статистичний; 3/ інтерв'ювання;
- 2/ історичний; 4/ вивчення документів.

7. Прогностична функція політології полягає:

- 1/ у виробленні єдиної ідеології;
- 2/ у виробленні прогностичних гіпотез о політичних процесах в майбутньому.

8. Яка функція політології розробляє критерії ефективної діяльності влади, партій, лідерів?

- 1/ нормативна; 3/ прикладна;
- 2/ інструментальна; 4/ світоглядна.

9. Поняття «політика» у науковий обіг вперше ввів:

- 1/ Платон; 3/ Макіавеллі;
- 2/ Аристотель; 4/ Маркс.

10. Політика як соціальне явище і наукове поняття виникла:

- 1/ в античні часи;
- 2/ в середні віки;
- 3/ в епоху Відродження;
- 4/ в період становлення капіталізму.

11. Які з перелічених явищ були причиною виникнення політики?

- 1/ поділ суспільства на класи;
- 2/ становлення капіталістичних відносин;
- 3/ поява перших державних утворень;
- 4/ національні конфлікти;
- 5/ усвідомлення окремими громадянами приватних інтересів.

ТЕМА 2. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

- Поняття, основні концепції влади.
- Структура, джерела влади.
- Політична і державна влада.
- Функції політичної влади, форми влади.
- Засади і ресурси влади, види влади.
- Принцип поділу влади.
- Легітимність влади.
- Політична влада в сучасній Україні.

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні вміти:

- визначити сутність понять «влада», «політична влада», «державна влада» та назвати відмінність між ними;
- проаналізувати основні концепції походження влади;
- назвати функції політичної влади; визначити форми влади;
- вказати ресурси влади; визначити джерела влади;
- охарактеризувати підстави та типологію влади;
- визначити сутність принципу поділу влади;
- розкрити поняття «легітимність влади»;
- проаналізувати особливості розвитку політичної влади в Україні на сучасному етапі.

Тема влади є центральною в політології. Вона дає ключ до розуміння політичних інститутів, політичних рухів і самої політики. Визначення поняття влади, її сутності та характеру має найважливіше значення для розуміння природи політики та держави, дає можливість виокремлення політики й політичних відносин з усієї сукупності соціальних відносин.

Вся історія людського суспільства проникнута боротьбою за владу. Влада існує скрізь, де є стійкі переконання людей: у сім'ї, виробничих, учбових колективах, різного роду організаціях і установах, у всій державі. Ще Аристотель помітив: «у всьому, що складено з декількох частин, є початок, що володарює, і початок підлеглий». За своєю природою влада – явище соціальне, оскільки вона виникає в суспільстві.

Історично поняття «влада» (від грецьк. – «kratos») пов'язано з адміністративним управлінням у містах-полісах Стародавньої Греції.

Сучасна наука не розробила єдиного поняття влади. Тому різні політичні теорії трактують її по-різному. Численні визначення влади можна розглянути в рамках **двох підходів – поведінкового і соціологічного**.

З позиції **поведінкового** підходу влада трактується як особлива сутність, носієм якої виступає окрема особа, що володіє правом повелівати. Природа влади в даному підході пояснюється біологічними і психологічними особливостями її носія.

До поведінкового підходу можна віднести наступні концепції влади:

- **теологічні концепції** (А. Августин) пояснюють природу влади за допомогою теорії божественного права;

- **біологічні концепції** (М. Марсель, Ф. Ніцше) вбачають у владі засіб приборкання людської агресивності, закладеної в інстинктах людини як біологічної істоти;
- **біхевіористські концепції** (Ч. Мерріам, Г. Лассуел, Дж. Кетлін) розглядають владу як відносини між людьми, за яких одні управляють, правлять, а інші підкоряються і виконують рішення перших;
- **психологічна концепція** (З. Фрейд) трактує владу як спосіб панування несвідомого над людською свідомістю, тобто індивід підкоряється силам, що знаходяться поза межами його свідомості;
- **міфологічна концепція** (Л. Дюгі) обґрунтовує закономірність розподілу суспільства на «сильних» і «слабких», що і зумовило право сильних на владу, а для надання владі законності «сильні» використовували міфи про свою велич;
- **реляційні концепції** характеризують владу як відношення між двома партнерами, за якого один з них має визначаючий вплив на іншого. Можна виділити три основні теорії реляційної концепції влади: «теорії опору», «обміну ресурсами», «розділу зон впливу».

Соціологічний підхід трактує владу як відносини, що складаються між суб'єктом владної волі і об'єктом владної дії.

До соціологічного підходу можна віднести наступні концепції влади:

- **структурно-функціональна концепція** (Т. Парсонс) розглядає владу як відношення нерівноправних суб'єктів, чия поведінка обумовлена виконуваними ними ролями (роль управляючих або підлеглих);
- **конфліктологічна – марксистська** (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) розглядає владу як відносини панування і підкорення одного класу іншим;
- **дуалістична** (М. Дюверже) підкреслює подвійність влади: з одного боку, вона є інструментом панування одних груп суспільства над іншими, а з іншого, – виступає засобом інтеграції і забезпечення соціальної солідарності всіх членів суспільства для загального блага.

Наведені думки про владу дозволяють зробити наступний висновок:

Влада – це здатність і можливість здійснювати свою волю, надавати визначаючий вплив на діяльність і поведінку людей за допомогою різних засобів: матеріальних, авторитету, розуму, насильства тощо.

Структура джерела та ресурси влади

Влада – завжди двостороннє відношення суб'єкта і об'єкта. Суб'єкт влади втілює в собі її активний, направляючий початок. Їм може бути індивід, організація, соціальна спільність і ін.

Суб'єкт визначає зміст владного відношення через:

- наказ (розпорядження) як владне повеління підкорятися волі суб'єкта влади;
- підкорення як підведення приватної волі під загальну волю влади;
- покарання (санкції) як засіб впливу на заперечення пануючої волі;

- нормування поведінки як сукупність правил відповідно до загального інтересу.

Об'єкт - інший найважливіший елемент влади. Влада неможлива без підкорення об'єкта. Об'єктами влади є всі ті, на кого спрямована владна воля, тобто індивіди, соціальні групи, клас і т.п.

Джерела влади – владна першооснова. Джерелами влади можуть бути авторитет, сила, багатство, харизма, становище в суспільстві, право, знання, інформація і т.д.

Кожна влада для здійснення своїх політичних цілей повинна володіти реальними засобами які використовуються для зміцнення самої влади – ресурсами влади.

За сферами життєдіяльності суспільства можна виділити **ресурси влади**: економічні, соціальні, юридичні, адміністративно-силові та культурно-інформаційні.

Економічними ресурсами є: інвестиційна, науково-технічна, податкова, технологічна політика, матеріальні цінності, необхідні для суспільного виробництва і споживання.

Соціальні ресурси – це весь комплекс соціальної політики держави, матеріальний добробут, посади, престиж, освіта, медичне обслуговування, соціальне забезпечення і т.п.

Юридичні ресурси – це весь комплекс правової політики, укази Президента, інструкції, відомчі документи і т.п.

Адміністративно-силові ресурси – система підготовки і підбору кадрів, технічна і військова оснащеність владних структур.

Культурно-інформаційні ресурси – духовні цінності, знання, інформація, система їх обліку, зберігання, захисту, методика збору, обробки, аналізу і т.п.

За характером дії і функціональної ролі ресурси діляться на: організаційні, нормативні, заохочувальні і примусові.

Організаційні ресурси спрямовані на створення оптимальних організаційних структур управління, контролю.

Нормативні ресурси – засоби впливу на ціннісні орієнтації і морально-етичні норми суб'єктів влади.

Заохочувальні ресурси – це матеріальні і соціальні блага, за допомогою яких влада підтримує певні верстви населення і політиків.

Примусові ресурси – це комплекс заходів адміністративного та силового впливу або загроза санкцій за невиконання розпоряджень влади.

Політична та державна влада

Політична влада існувала не на всіх етапах розвитку суспільства. Політичне життя, а разом з ним і політична влада виникли, з позиції теорії марксизму, з появою класів і держави. Існують інші погляди.

Політична влада нерозривно пов'язана з державною владою. Будь-яка державна влада, будучи ядром політичної влади, має політичний характер, але не будь-яка політична влада є державною.

Структура політичної влади – це єдність державної влади (законодавчої, виконавчої і судової) і суспільної (недержавної) – влади політичних партій, громадсько-політичних організацій, органів місцевого самоврядування, незалежних ЗМІ, груп тиску тощо. Політичну і державну владу слід розрізняти, але не протиставляти. У звичайних умовах їх соціальний характер однаковий.

Політична влада – це влада соціальної спільності (спільностей), що визначає у кінцевому рахунку в протиборстві з іншими силами, напрям розвитку країни.

Державна влада – це влада особливої організації – держави, її органів, посадовців, що реалізують волю тієї політичної спільності (спільностей), якій належить політична влада. Державна влада – це соціально організована влада, що має у своєму розпорядженні право видавати закони, обов'язкові для всього населення, і що спирається на особливий апарат примусу.

Політична влада домінуючої соціальної спільності повніше за все реалізується через державну владу.

Відмінні риси державної влади:

- *верховенство*, обов'язковість її рішень для всього суспільства та інших видів влади;
- *публічність*, тобто загальність і безособовість, що означає можливість звернення до всіх громадян від імені всього суспільства за допомогою права (закону);
- *легальність* у використанні сили й інших засобів владарювання в межах країни;
- *моноцентричність* – наявність єдиного центру ухвалення рішень;
- різноманіття ресурсів.

Функції політичної влади:

- вироблення стратегії управління суспільством;
- розробка і ухвалення конкретних рішень з основних напрямів розвитку суспільства;
- об'єднання всіх суспільних сил для досягнення поставлених цілей;
- оперативне управління і регулювання суспільними процесами;
- контроль за найважливішими параметрами стабільності і спрямованого розвитку суспільства.

Форми влади

Влада проходить разом із людським суспільством складний шлях зміни її форм. Першими характеристиками реальних форм влади в античних містах-полісах дали Платон і Аристотель. Так, у класифікації форм влади Аристотель називає правильні форми правління (орієнтація на суспільне благо) – монархія, аристократія, «політія» і неправильні форми правління (орієнтація на особисте благо) – тиранія, олігархія, демократія.

В сучасному суспільстві, залежно від того, які групи суспільства стають головними політичними суб'єктами, влада набуває різні форми, а саме:

демократичні, де доступ до управління має основне населення; **авторитарні**, де влада зосереджена у однієї особи або групи осіб; **анархічні** або безвладдя. У свою чергу вказані форми можуть підрозділятися на наступні різновиди.

Демократична форма влади. Розрізняють демократію **пряму** – безпосередня участь народу в політичному житті суспільства, в ухваленні політичних рішень (вибори, референдуми, всенародне обговорення політичних питань і ін.) і **представницьку** – народ делегує свої владні права відповідним органам влади і конкретним особам.

Авторитарні форми влади: автократія, монархія, аристократія, плутократія, олігархія, бюрократія, технократія, партократія, клептократія, медіакратія, етнократія, мілітократія, бандократія, сімейнократія, теократія, мерітократія тощо.

Анархічні форми влади: охлократія, анархія.

Розглянуті вище форми влади є характерними для більшості держав. Для сучасної України, разом з наявністю демократії (представницької і прямої), притаманна присутність і авторитарних форм влади таких як, бюрократія, плутократія, олігархія, клептократія, посилюються позиції медіакратії.

Типологія влади

Особливості різних елементів влади можуть слугувати критерієм її типології. Так, якщо за критерій взяти ресурси, то одержуємо наступну типологію влади: економічна, соціальна, культурно-інформаційна, примусова, політична.

Економічна влада – це контроль над економічними ресурсами, власність на різного роду матеріальні цінності, розподіл матеріальних благ – реалізується через економічну політику.

Соціальна влада – розподіл благ у соціальній структурі: статусів, посад і привілеїв – реалізується через соціальну політику.

Культурно-інформаційна влада – це влада над людьми за допомогою наукових знань, інформації і засобів їх розповсюдження. Інформаційна влада не тільки розповсюджує різноманітні відомості, але і маніпулює свідомістю і поведінкою людей всупереч їх інтересам і волі.

Примусова влада – реалізується через силові структури і здійснює контроль над людьми за допомогою загроз і фізичної сили.

Політична влада знаходиться в особливому відношенні до всіх інших влад у суспільстві, реалізується через суб'єкти політики і використовує ресурси всіх інших видів влади.

Адміністративна влада – це влада, яка здійснюється державними службовцями усіх гілок та рівнів державного управління.

Суб'єктивно-об'єктивні відносини влади реалізуються на декількох рівнях. **За широтою розповсюдження виділяються:**

1. **Мегарівень** – міжнародні організації, що наділені владними повноваженнями (ООН, НАТО, Рада Європи, Євросуд тощо);
2. **Макрорівень** – центральні органи держави;

3. **Мезорівень** – проміжна влада (підлегла центру влада: штатів, республік, провінцій, областей і т.п.).

4. **Мікрорівень** – влада на місцях у первинних організаціях і малих групах.

Відповідно до її суб'єктів: державна, партійна, профспілкова, армійська, сімейна, особиста і т.п.;

Відповідно до її функцій: законодавча, виконавча, судова.

За способами взаємодії суб'єктів і об'єктів влади: демократична, авторитарна, тоталітарна, конституційна, деспотична, ліберальна тощо.

За ступенем визнання населенням влади: легітимна і нелегітимна.

Принцип поділу влади

Ідея поділу влади в її класичному вигляді пов'язана з іменами Дж. Локка і Ш. Монтеск'є. В переважній більшості країн світу принцип поділу влади закріплений конституційно, у тому числі й в Україні (Конституція України, ст. 6).

Суть принципу поділу влади:

- чітке визначення функцій, компетенції і відповідальності державних гілок влади;
- можливість здійснення взаємного контролю за допомогою системи стримувань і противаг;
- виключає концентрацію влади в руках однієї людини або державного органу, що запобігає зловживанню владою, встановлення диктатури, тоталітаризму;
- дозволяє більш гармонійно поєднувати такі аспекти суспільного життя, як влада і свобода, закон і право, держава і суспільство під кутом зору самоцінності особи.

При поділі влади по горизонталі органи законодавчої, виконавчої і судової влади працюють самостійно, але в тісній взаємодії один з одним. Вони не повинні виходити за межі повноважень, встановлених конституцією і спеціальними законами. Поділ влади по вертикалі є розділенням владних повноважень між суб'єктами державного управління різного рівня – центральними, регіональними і місцевими органами влади.

Легітимність влади

Термін «легітимність» (від лат. *legitimus* – відповідний законам, законний, правомірний) виник на початку XIX століття у Франції і спочатку ототожнювався з терміном «законність». Його використовували для позначення законно встановленої влади на відміну від насильно узурпованої. До наукового обігу термін «легітимність» увів М. Вебер.

Легітимність влади – це соціально-психологічне явище. Воно існує у свідомості громадян у вигляді позитивної установки на політичні інститути даної влади, як віра і переконання, що дані інститути є правомірними і справедливими. **Легітимність влади** передбачає наявність авторитету і підтримки з боку більшості громадян суспільства. Легітимність є

найважливішою ознакою демократичної влади, яка повинна бути визнана не тільки громадянами, але і світовою спільнотою.

Необхідно розрізнити поняття **легітимності** і **легальності** політичної влади.

Легітимність влади – це політичне явище, легальність – поняття юридичне, оскільки за процедурою вона встановлюється національно-правовою системою і гарантується державою.

Легальна політична влада – юридично законна влада, носить виключно раціональний характер.

М. Вебер виділив три основні «ідеальні» типи легітимності влади: **традиційний, раціонально-легальний, харизматичний.**

Традиційна легітимність ґрунтується на вірі в священний характер звичаїв і традицій, їх непохитність, притаманна монархіям і відрізняється міцністю. Тому, як вважав М. Вебер, для стабільності демократії корисно збереження спадкового монарха, що підкріплює авторитет держави багатовіковими традиціями шанування влади.

Раціонально-легальна легітимність ґрунтується на вірі в законність і раціональність формальних правил формування і функціонування інститутів політичної влади. Діяти в межах закону повинні всі громадяни суспільства, як керівники, так і підлеглі. Раціонально-легальна легітимність є властивою демократичним державам. Це переважно структурна або інституційна легітимність, заснована на довірі громадян до влаштування влади, а не до окремих осіб (персональна легітимність).

Харизматична легітимність заснована на вірі у виняткові якості, тобто харизму керівника, який іноді навіть обожнюється, створюється культ його особи. Ця легітимність базується на вірі й на емоційних особових відносинах вождя і маси. Харизматична легітимність виникає в умовах соціально-політичних криз, революційних змін.

Рівень легітимності може коливатися від високої довіри до недовіри структурам влади.

Показниками легітимності влади є:

- рівень примусу, вживаного для проведення політики в життя;
- наявність спроб повалення уряду або лідера;
- сила прояву громадянської непокори;
- результати виборів, референдумів, соціологічних опитувань, масовість демонстрацій на підтримку влади (опозиції) і ін.

Протилежним процесом легітимності є **делегітимація** – втрата довіри і підтримки до влади.

Причинами падіння легітимності є:

- суперечності між універсальними цінностями, пануючими в суспільстві, і егоїстичними інтересами правлячої еліти;
- суперечності між ідеєю демократії і соціально-політичною практикою;
- зниження життєвого рівня людей;
- зростання бюрократизації, корумпованості і злочинності в суспільстві;

- відсутність у політичній системі механізму захисту інтересів народних мас;
- виникнення гострих суперечностей між гілками влади.

З виникненням у суспільстві вказаних вище явищ починається процес падіння авторитету інститутів політичної влади та їх лідерів, тобто делегітимація влади.

У цілому легітимність влади знаходиться в прямій залежності від **ефективності влади**, тобто ступеня виконання нею своїх обіцянок, задач і функцій.

Влада визнається ефективною, а значить, і легітимною, якщо вона здатна забезпечити в суспільстві стабільність і порядок.

Політична влада сучасної України

Політична влада в сучасній Україні виступає в єдності державної і суспільної влади. Державна влада в Україні здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу й судову.

До системи державних органів України належать: законодавчий орган – Верховна Рада України; глава держави – Президент України; виконавчі органи (Кабінет Міністрів України, міністерства та ін. центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації), судові органи (Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції – Верховний Суд України, місцеві суди). У самостійну систему органів держави виокремлюються контрольні-наглядні органи України. До них належать: Генеральний прокурор України і підпорядковані йому прокурори; податкові адміністрації, санітарні, пожежні, контрольні-ревізійні та інші державні інспекції. Апарат держави посідає головне місце в системі організацій державного механізму, оскільки здійснює державну владу і управління в суспільстві.

Останнім часом в Україні спостерігається посилення ролі суспільної влади, що проявляється передусім у формуванні її політичних інститутів: політичних партій, груп інтересів, органів місцевого самоврядування, недержавних засобів масової інформації.

Згідно з інформацією Міністерства юстиції України на січень 2009 року в Україні офіційно зареєстровані 185 політичних партій. Політична система, що нині формується в Україні, лише тоді стане стабільною й ефективною, коли буде здатною організувати суспільне життя й владу на демократичних засадах.

Контрольні запитання

1. У чому полягає сутність влади?
2. Охарактеризуйте основні підходи до визначення влади?
3. Що являє собою структура політичної і державної влади?
4. Назвіть відмінні ознаки державної влади?
5. У чому полягає різниця понять легітимність і легальність влади?

6. Для чого використовується принцип поділу влади?
7. Які типи легітимного панування виділяв М.Вебер?
8. Які джерела формування політичної влади в Україні?
9. Які види влади Ви можете назвати?
10. Які функції виконує політична влада?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. Який зв'язок між політикою і владою?

- 1/ політика – мета і засіб влади;
- 2/ влада – мета і засіб політики;
- 3/ політика й влада не мають нічого спільного;
- 4/ політика і влада повністю збігаються.

2. Вкажіть види влади за їх ресурсами.

- 1/ економічна; 4/ інформаційна ;
- 2/ виконавча; 5/ силова;
- 3/ демократична; 6/ легітимна.

3. Легітимність влади за М.Вебером буває:

- 1/ біхевіористська; 3/ традиційна;
- 2/ харизматична; 4/ раціонально-легальна.

4. Вкажіть види влади за їх функціями.

- 1/ законодавча; 4/ виконавча;
- 2/ демократична; 5/ легітимна;
- 3/ інформаційна; 6/ судова.

5. За ступенем визнання населенням влада може бути:

- 1/ легальна; 3/ демократична;
- 2/ легітимна; 4/ авторитарна.

6. До структури суспільної влади входять:

- 1/ правоохоронні органи; 4/ громадські організації;
- 2/ незалежні ЗМІ; 5/ політичні партії;
- 3/ наглядно-контрольні органи; 6/ армія.

7. Легітимна влада - це:

- 1/ влада, яка обрана народом;
- 2/ влада, закріплена юридичним актом;
- 3/ влада, яка визнана громадянами як законна та необхідна;
- 4/ влада, яка визнана світовою спільнотою.

8. Юридичне обґрунтування законності політичної влади називається:

- 1/ легітимність; 3/ традиційне панування;
- 2/ легальність; 4/ медіакратія.

9. Для чого використовується принцип поділу влади?

- 1/ для запобігання кризи влади;
- 2/ для підвищення ефективності функціонування політичної системи;
- 3/ як інструмент руйнування держави;
- 4/ з метою запобігання авторитаризму.

10. Що з перерахованого є ознакою падіння легітимності влади?

- 1/ зростання ступеня примусу;

- 2/ проведення вільних демократичних виборів;
- 3/ зниження рівня і якості життя;
- 4/ протистояння між гілками влади.

11. Які форми влади мають місце в Україні?

- 1/ аристократія; 4/ клептократія;
- 2/ демократія; 5/ бюрократія;
- 3/ олігархія; 6/ мерітократія.

12. Які види влади стримують один одного згідно принципу поділу влади?

- 1/ законодавча; 4/ урядова;
- 2/ демократична; 5/ судова;
- 3/ виконавча; 6/ інформаційна.

ТЕМА 3. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ

- Сутність і типологія політичних режимів.
- Походження та сутність тоталітаризму.
- Авторитарний політичний режим.
- Демократія як політичний режим.
- Політичний режим в Україні.

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні вміти:

- визначати сутність політичного режиму;
- аналізувати основні критерії виділення політичного режиму в окремий тип;
- виділяти та характеризувати види політичного режиму;
- класифікувати політичні режими;
- порівнювати демократичний, авторитарний та тоталітарний режими;
- описати політичний режим сучасної України.

Поняття «політичний режим» з'явилося в науковому обігу в другій половині ХХ ст. Це явище політичного життя й політичної системи суспільства в цілому. Зміст політичного режиму визначається взаєминами між **владою** і **особою**. Саме обсяг повноважень влади, способи й методи її діяльності, ступінь свободи індивідів дозволяють належно оцінити характер існуючого у певному суспільстві політичного режиму.

Політичний режим – це система засобів, методів і способів формування та здійснення політичної влади в суспільстві.

В політичній науці розповсюджене визначення політичного режиму політолога Ж.-Л. Кермонна. *Під політичним режимом розуміється сукупність елементів ідеологічного, інституційного і соціологічного*

характеру, що сприяють формуванню політичної влади даної країни на певний період. Серед цих елементів він виділив:

- принцип легітимності;
- структуру інститутів;
- систему партій і рухів;
- форму і роль держави.

Для характеристики політичного режиму в змістовному плані виділяють сукупність критеріїв, що описують об'єм даного поняття та характеризують стан політичної демократії в країні і відношення органів влади до правових основ їх діяльності. Критерії наступні:

- Спосіб формування державних органів, процедури відбору правлячих груп і політичних лідерів.
- Наявність політичних партій, їх внутрішній устрій і принцип взаємостосунків у партійній системі.
- Співвідношення централізації і самоврядування, роль місцевих органів влади в політичному процесі.
- Місце і роль армії, поліції, спецслужб в політичному житті суспільства.
- Ступінь розділення законодавчої, виконавчої і судової влади.
- Положення особи в суспільстві, стан її прав і свобод.
- Ступінь і характер залучення громадян до політики і управління суспільними процесами.
- Рівень гласності в роботі органів влади, їх відкритості для контролю з боку громадської думки.
- Наявність можливостей вираження і реалізації різних інтересів, контролю громадянського суспільства за діяльністю держави.
- Характер відносин з опозицією, методи розв'язання конфліктних ситуацій.

Залежно від набору методів і засобів державного владарювання більшість вчених-політологів розрізняє два полярні режими – демократичний і тоталітарний. Вся решта режимів є проміжними між ними. Виходячи з цього, можна розділити політичні режими на три основні типи:

1. Демократичні режими:

- ліберально-демократичні;
- консервативно-демократичні;
- охлократичні.

2. Авторитарні режими:

- жорстко-авторитарні;
- авторитарно-демократичні;
- демократично-авторитарні.

3. Тоталітарні режими:

- фашистські;
- націонал-соціалістські;
- комуністичні.

Тоталітарний політичний режим

У ХХ ст. з'явилася нова форма диктатури – тоталітаризм. Поняття «тоталітаризм» в буквальному розумінні слова означає «весь», «цілий», «повний».

Тоталітаризму властиве одержавлення не тільки суспільного, але й значною мірою приватного життя, максимальне звуження прав і свобод громадян.

Тоталітаризм – це політичний режим, основу якого складає сильна особиста диктатура, що характеризується повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства.

Виділяють наступні ознаки тоталітаризму:

В економічній сфері:

- економічна основа – велика власність: громадська, монополістична, державна;
- директивні механізми господарювання;
- жорсткий державний контроль над економікою;

В політичній сфері:

- основний принцип: «заборонене усе, що не дозволене законом»;
- глобальне панування держави над усіма сферами суспільного життя;
- повне відчуження суспільства від політичної влади, але воно не усвідомлює цього, бо в політичній свідомості формується уявлення про «єдність», «злиття» влади і народу;
- формування державної влади бюрократичним способом, за закритими від суспільства каналами та її непідконтрольність народу;
- централізація державної влади на чолі з диктатором і його оточенням;
- домінуючі методи управління – насильство, примус, терор, репресивні державні органи неконтрольовані суспільством;
- панування однієї партії, фактичне зрощення її з державою;
- заборона реальної опозиції;
- права та свободи людини і громадянина носять декларативний, формальний характер, відсутні чіткі гарантії їх реалізації;
- відсутність правової держави і громадянського суспільства;
- надмілітаризація всього суспільства.

В ідеологічній сфері:

- наявність однієї офіційної ідеології, що заперечує теперішній час і минуле, і націлена на побудову утопічного майбутнього;
- державний контроль над засобами масової інформації (цензура), культурою, релігією;
- фактичне усунення плюралізму.

Таким чином, тоталітаризм відрізняється від інших диктатур найвищим ступенем регламентації і контролю. Проте тоталітарні режими не вічні, і з часом відбувається їх крах.

Авторитарний політичний режим

*Авторитаризм (від лат. *autoritas* - цілковита влада, вплив) - це політичний режим, який характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або обмеженої групи осіб, звуженням політичних прав і свобод громадян та їх об'єднань, суворою регламентацією їхньої активності, різким скороченням повноважень демократичних інституцій.*

Авторитарний режим по суті займає проміжне положення між тоталітаризмом та демократією. Він відрізняється від тоталітарного низкою ознак, що певним чином зближують його з демократичним режимом:

- ✓ не має єдиної державної і обов'язкової для всіх ідеології, допускає обмежений плюралізм, якщо він не завдає шкоди системі;
- ✓ не однаково регламентуються різні аспекти суспільного життя, націлений тільки на деполітизацію населення;
- ✓ вищою цінністю є держава як зосередження владних функцій, але не партія як при тоталітаризмі;
- ✓ зберігає традиційні соціальні, етнічні та інші відмінності, які чужі тоталітаризму;
- ✓ використовується тактика виборчого терору, націлена на залякування.

Істотними рисами авторитаризму є:

В економічній сфері:

- плюралізм власності;
- можливість поєднання централізованої економіки з ринковою;
- відмова від тотального контролю над економічною сферою життя.

В політичній сфері:

- провідний принцип: «дозволене усе, що не має відношення до політики»;
- в центрі і на місцях відбувається концентрація влади в руках одного або декількох тісно взаємопов'язаних органів при одночасному відчуженні народу від реальних важелів державної влади;
- ігнорується принцип поділу влади (часто президент, виконавчо-розпорядчі органи підпорядковують собі всю решту органів):
- роль представницьких органів влади обмежена владним суб'єктом, хоча вони і можуть існувати;
- суд виступає, по суті, допоміжним органом, разом з яким можуть використовуватися і позасудові органи;
- звужена, або зведена нанівець, сфера дії принципів виборності державних органів і посадовців, підзвітності і підконтрольності їх населенню;
- домінують командні, адміністративні методи державного управління, в той же час відсутній терор, практично не застосовуються масові репресії, жорсткі силові прийоми здійснення політичної влади;
- права та свободи людини і громадянина головним чином проголошуються, але реально не забезпечуються у всій своїй повноті (перш за все в політичній сфері);
- можлива опозиція, але її діяльність строго контролюється державою;

- особа позбавлена гарантій безпеки у взаємостосунках з владою;
- «силові» структури суспільству практично не підконтрольні і використовуються деколи в суто політичних цілях;
- роль лідера висока, але на відміну від тоталітаризму лідер не завжди харизматичний.

В ідеологічній сфері:

- існує частковий плюралізм;
- зберігається часткова цензура;
- формальна багатопартійність, бо всі наявні партії повинні орієнтуватися на лінію, вироблену правлячою партією, інакше вони забороняються.

Класифікацій авторитаризма дуже багато. Західні дослідники розрізняють авторитаризм лівого і правого толку.

Також можна виділити наступні **різновиди авторитаризму**:

- *теократичний*: характерний для країн, де до влади прийшли фанатичні релігійні клани, наприклад, ісламські фундаменталісти в Ірані, які керують державою з часів революції 1979 р.;
- *військово-бюрократична диктатура*: встановлюється в результаті військового перевороту. Така форма авторитаризму була в Греції (правління «чорних полковників»), Аргентині, Бразилії, Чилі, Парагваї;
- *персональні тиранії*, різновидом яких є **султанізм**. Влада належить диктатору, який спирається на розгалужений поліцейський апарат. При владі, як правило, перебувають родичі, друзі диктатора. Персональна тиранія була характерна для режимів Барра в Сомалі, Дювальє в Гаїті, Аміна в Уганді, Сомоси в Нікарагуа;
- *абсолютні монархії* (Саудівська Аравія, Катар, Оман, Бруней, Об'єднані Арабські Емірати). Монарх наділений абсолютною владою; виборні представницькі органи відсутні; уряд призначається монархом і звітує лише перед ним.

Демократія як політичний режим

Демократія — це політичний режим, заснований на визнанні народу як джерела влади, його права брати участь у вирішенні державних справ у поєднанні з широким колом громадянських прав і свобод.

Відмітними ознаками демократичного режиму є:

В економічній сфері:

- панування приватної власності, яка охороняється законом.
- ринковий механізм управління економікою;
- часткове державне регулювання економіки (антимонопольне законодавство, присутність державного замовлення і т.п.);

В політичній сфері:

- провідний принцип «дозволено все, що не заборонено законом»;
- населення бере участь у формуванні і здійсненні державної влади за допомогою прямої та представницької демократії;

- рішення приймаються більшістю з урахуванням інтересів меншості;
- існування громадянського суспільства з його розвинутою структурою і правової держави;
- виборність і змінюваність центральних і місцевих органів державної влади, їх підзвітність виборцям;
- реальна легітимність державної влади;
- «силові» структури знаходяться під демократичним контролем суспільства, використовуються тільки по прямому призначенню, їх діяльність регламентується законами;
- у всіх сферах суспільного життя панує закон;
- проголошуються і реально забезпечуються права і свободи людини і громадянина;
- домінують методи переконання, узгодження, компромісу, звужені методи насильства, примусу;
- реальне здійснення принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову.

В ідеологічній сфері:

- політичний і ідеологічний плюралізм;
- багатопартійність, змагання політичних партій, існування на законних підставах політичної опозиції;
- гласність, відсутність цензури.

Демократичні (конституційно-плюралістичні) режими можна охарактеризувати наступним чином.

Ліберально-демократичні режими — це режими, в центрі яких знаходиться особа, її права і свободи, а роль держави зводиться до захисту прав, свобод і власності громадян. Прикладом ліберально-демократичного режиму є політичний режим в США, країнах Європи.

Консервативно-демократичні режими — режими, які спираються не стільки на конституцію, скільки на політичні традиції, які є основою даних режимів. Такі режими є найстабільнішими. Прикладом консервативно-демократичного режиму є політичний режим Великобританії, Німеччини, Японії.

Охлократичні демократичні режими — це політичні режими, які спираються на владу натовпу, безпосередньої мітингової демократії, де всі найважливіші владні рішення приймаються натовпом на мітингах чи під його тиском. Прикладом такого режиму був режим Веймарської республіки в Німеччині, нестабільність економічного і політичного стану якого призвела до влади А. Гітлера.

Політичний режим сучасної України

Політичний режим України можна охарактеризувати як «змішаний», тобто такий, що інтегрує ознаки демократичного та авторитарного режимів.

Перехід до демократичного режиму суттєво полегшується, коли економіка знаходиться в хорошому, стабільному стані, і затрудняється в умовах її кризи, яка

спостерігається в Україні. Стан економіки - це перша проблема, з якою зіткнулася Україна при переході до демократії. Друга проблема – радикалізація опозиції, що суттєво дестабілізує економічне і політичне становище країни. Третя проблема полягає в тому, що політична культура переважної більшості українських громадян ще дуже далека від демократичної, відсутнє розуміння суті громадянського суспільства, а менталітет схильний до авторитаризму.

Отже, процес переходу від тоталітарного і авторитарного режимів до демократії складний. Його не можна здійснити миттєво, стрибком. Він супроводжується, передусім, зміною соціально-економічного ладу, здійсненням згори реформи політичної системи, виникненням громадянського суспільства і утворенням демократичної правової держави.

Контрольні запитання

1. Як Ви розумієте поняття «політичний режим»?
2. Які основи та критерії політичних режимів можна виділити?
3. За яких причин та в яких умовах формується тоталітаризм? Чи може сучасна демократична держава трансформуватись у тоталітарну?
4. Які прояви тоталітарного режиму зафіксовані в історії ХХ ст.?
5. Чим характеризується авторитарний політичний режим?
6. Як можна охарактеризувати сучасні демократичні режими та їх різновиди?
7. Яким, на Вашу думку, є політичний режим сучасної України?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. Для якого політичного режиму характерний тотальний контроль держави над усіма сферами життя суспільства?

- 1/ авторитарного; 3/ тоталітарного;
2/ теократичного; 4/ демократичного.

2. Вкажіть риси демократичного режиму:

- 1/ легітимність державної влади;
2/ злиття народу з владою;
3/ влада здійснюється представницькими органами;
4/ загальний контроль та насильство.

3. Які з перерахованих ознак притаманні тоталітарному режиму?

- 1/ мілітаризація суспільного життя;
2/ функціонує багатопартійна система;
3/ наявність тотального контролю за життям суспільства.

4. Виберіть загальні для авторитаризму і демократії ознаки.

- 1/ відсутність величезного репресивного апарату;
2/ діє принцип: «дозволено все, крім політики»;
3/ вільні вибори, парламентська боротьба;
4/ відсутність державної ідеології.

5. Вкажіть держави з авторитарними режимами:

- 1/ Швеція; 4/ Саудівська Аравія ;

- 2/ Японія; 5/ Таджикистан;
- 3/ Іран; 6/ Італія.

6. В чому відмінність демократичного режиму від тоталітарного?

- 1/ наявність у громадян широких прав і свобод;
- 2/ відчуження громадян від політики;
- 3/ наявність політичного та ідеологічного плюралізму;
- 4/ реальне здійснення принципу поділу влад.

7. Вкажіть держави з демократичними режимами:

- 1/ Канада; 4/ Норвегія;
- 2/ Білорусь; 5/ Іспанія;
- 3/ Йорданія; 6/ Лівія.

8. Політичний режим – це:

- 1/ спеціальні органи державної влади;
- 2/ система взаємовідносин держави і громадянського суспільства;
- 3/ виборність влади на певний термін ;
- 4/ система способів і методів здійснення політичної влади.

9. Які ознаки характерні для політичного режиму України?

- 1/ посилення тіньового механізму влади;
- 2/ наявність політичного і ідеологічного плюралізму;
- 3/ контроль громадянського суспільства за діяльністю державних органів влади;
- 4/ ліквідація системи привілеїв, пов'язаних з володінням владою.

10. До тоталітарних режимів належать:

- 1/ режим Мао Цзедуна в Китаї;
- 2/ режим Б.Муссоліні в Італії;
- 3/ режим у сучасній Японії;
- 4/ режим у сучасній Німеччині.

11. В чому відміна тоталітарного режиму від авторитарного?

- 1/ заборона або відсутність опозиції;
- 2/ допускає обмежений плюралізм;
- 3/ дозволено лише те, що наказано;
- 4/ дозволено все, крім політики.

ТЕМА 4. ДЕМОКРАТІЯ: ПОНЯТТЯ, ТЕОРІЇ І МОДЕЛІ

- Походження та історичний розвиток демократії.
- Трактовки та принципи демократії.
- Передумови та моделі демократизації.
- Концепції демократії.
- Форми демократії.
- Права та свободи людини в умовах демократії.
- Розвиток демократії в Україні.

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні вміти:

- визначити термін «демократія»;
- назвати основні принципи демократії;
- розкрити процес історичного розвитку демократії;
- виділити передумови та пояснити моделі демократизації;
- охарактеризувати концепції демократії;
- назвати форми, в яких існує демократія;
- описати процес становлення та розвитку демократії в Україні.

Виникнення та сутність демократії

Як форма правління демократія виникла в античній Греції. Грецькі поліси управлялися на підставі писаних законів, виконання яких було обов'язковим для всіх вільних громадян.

З часу виникнення демократії і до сьогодні її основою є громадянська самодіяльність або громадянське суспільство — сфера суспільних відносин, до яких політичні інститути мають доступ тільки у разі порушення закону. У всіх інших ситуаціях суб'єкти відносин діють за власним розсудом.

У сучасній мові слово «демократія» має декілька значень:

Головне значення пов'язано з етимологією, походженням цього терміну. Тобто *демократія* (з давньогрецької) перекладається як «народовладдя».

Демократія як форма устрою будь-якої організації, заснованої на рівноправній участі її членів в управлінні і ухваленні в ній рішень більшістю. В цьому значенні йде мова про партійну, профспілкову, виробничу і навіть сімейну демократію. В широкому значенні демократія може існувати усюди, де є організація, влада і управління.

Демократія як заснований на певній системі цінностей ідеал суспільного устрою і відповідний йому світогляд.

Демократія як соціальний і політичний рух за народовладдя, здійснення демократичних цілей і ідеалів. Сучасні демократичні рухи різноманітні. Це соціал-демократи, християнські демократи, ліберали, нові соціальні і інші рухи.

Демократія – це така форма організації та функціонування політичної системи, при якій існують рівні можливості для здійснення прав й свобод кожного члена суспільства.

Принципи демократії:

1. Юридичне визнання та інституційне вираження суверенітету, верховної влади народу. Офіційним джерелом влади виступає саме народ, суверенітет якого виражається в тому, що тільки йому належить влада в державі, він обирає своїх представників і може періодично змінювати їх.

2. Періодична виборність основних органів держави. Демократичною може вважатися лише та держава, в якій особи, що здійснюють верховну владу, обираються на певний, обмежений термін.

3. Рівність прав громадян на участь в управлінні державою. Цей принцип припускає як мінімум рівність виборчих прав, а також свободу створювати політичні партії і інші об'єднання для вираження волі громадян, свободу думок, право на інформацію і участь у конкурентній боротьбі за заняття керівних посад у державі.

4. Ухвалення рішень більшістю при повазі до прав меншості і підкорення останньої при їх здійсненні.

Ці вимоги є мінімальними умовами, що дозволяють говорити про наявність демократичної форми правління в країні. Реальні ж політичні системи, засновані на загальних принципах демократії, вельми істотно відрізняються одна від одної, наприклад антична і сучасна демократії, американська і швейцарська політичні системи тощо.

Виникнення демократії обумовлено низкою передумов, які забезпечують її стабільність.

Передумови демократизації:

Економічні передумови:

- 1) високий рівень індустріального і економічного розвитку;
- 2) високий рівень урбанізації (жителі крупних міст більше «підготовлені» до демократії, ніж консервативне сільське населення, прихильне до традиційних цінностей);
- 3) розвиненість масових комунікацій, що допомагають громадянам краще розуміти сутність політичного процесу;
- 4) ринкова конкурентна економіка.

Соціальні передумови:

- 1) відносно високий рівень добробуту громадян;
- 2) згладжування соціальної нерівності;
- 3) соціальний плюралізм, тобто різноманіття соціального складу населення, наявність чітко оформлених класів, професійних, культурних, етнічних і інших груп;
- 4) численний і впливовий середній клас;
- 5) політична грамотність та освіченість населення.

Політична культура як передумова демократії. Вона є суттєвою складовою частиною менталітету, засобу сприйняття і осмислення політики, переробленим у людській свідомості досвідом людей, їх установками та ціннісними орієнтаціями, що характеризують відношення громадян до влади.

Релігійні передумови. Релігія може як гальмувати перехід до демократії, так і стимулювати його.

Зовнішньополітичні передумови демократії. Зовнішній вплив проявляється або через безпосередні військові, політичні, економічні, культурно-інформаційні і інші дії, або за допомогою впливу прикладу демократичних держав.

Історичний досвід переходу до демократії в різних країнах дозволив вченим-політологам виділити **три моделі** демократизації:

Класична (лінійна). Приклад – британський варіант демократизації, суть якого полягає в поступовому розширенні демократії через еволюційний процес обмеження влади монарха, розширенні прав громадян (від особистих прав до політичних і соціальних), розвитку парламенту та парламентаризму.

Циклічна. Відрізняється від лінійної чергуванням демократичних і авторитарних форм правління при позитивному відношенні до демократії політичної еліти. Така модель поширена в Латинській Америці, Африці, Азії. Через неї пройшли Болівія, Аргентина, Гана, Нігерія, Таїланд і багато інших держави.

Діалектична. Також характеризується нестабільністю перехідних режимів. Через цей шлях пройшли такі держави, як: Італія, Греція, Іспанія, Австрія, Чилі, республіки колишнього СРСР.

Концепції демократії

З часу виникнення демократії у політичній науці накопичено багато теоретичних розробок – концепцій демократії.

Концепція демократії – це теоретична конструкція, спрямована на виявлення і пояснення основних елементів форми демократії і структури відносин, що лежать в її основі.

В політології їх прийнято класифікувати наступним чином:

Ліберальні концепції демократії, де джерелом влади є кожна окрема особистість, права якої є пріоритетними над законами держави.

Колективістські концепції демократії, де джерелом влади є народ. Розрізняють наступні різновиди цих концепцій.

Концепція прямої (ідентитарної) демократії Ж.Ж. Руссо. На його думку, індивідуалізм і певний егоїзм, затверджені ліберальними мислителями, руйнівні для громадянських чеснот і самого суспільства. Ідеал громадянина демократичної республіки Руссо — це індивідуаліст, що не пішов у приватне життя, а є активним членом суспільства, що є джерелом життя єдиного «суспільного тіла».

Соціалістична концепція демократії (К.Маркс, Ф.Енгельс). Виходить теж з цілісності суспільства, де головною опорою є робочий клас. Народовладдя ж реалізується через створення інституту «Рад» і партійні органи.

Плебисцитарна (партійна) теорія демократії (М.Вебер). Згідно цієї теорії демократії, у сучасних державах з великою чисельністю населення і величезними в порівнянні із давньогрецькими полісами територіями, антична модель народовладдя якнайповніше реалізується в «партійній державі». Різні

партійні програми дають громадянам можливість за допомогою виборів прямо впливати на зміст державної політики.

Плюралістичні концепції демократії. Концепції виходять з того, що головною рушійною силою політики в сучасній демократичній державі є певна зацікавлена група. Базуються на різноманітті суспільних інтересів (економічних, соціальних, культурних, релігійних, групових, територіальних тощо) і форм їх виразу (політичних партій, асоціацій і об'єднань, суспільних рухів, громадянських ініціатив).

Сучасні концепції демократії. Модель плюралістичної демократії має широкий вплив на політичну думку і практику. Теоріями ж, що концентрують увагу на самому процесі здійснення влади, є репрезентативна (представницька), елітарна та партиципаторна (політичної участі) концепції демократії.

Репрезентативна демократія (Р.Дарендорф). Демократія розуміється як компетентне і відповідальне перед народом представницьке правління.

Елітарна демократія (Й.Шумпетер). В її теоріях головним носієм демократичних цінностей є не маса пересічних громадян, яка часто некомпетентна і легко піддається ідеологічним впливам, а еліта, яка здатна більш ефективно управляти суспільством і захищати цінності ліберальної демократії. Маса ж повинна мати право періодично контролювати еліту за допомогою виборів, впливати на її склад. Демократія в цьому випадку — правління еліт, здійснюване з відома народу.

Партиципаторна теорія демократії виходить з трактування демократії як універсального принципу організації всіх галузей суспільного життя, що забезпечує пошану гідності особи. Демократія повинна бути скрізь — у сім'ї, школі, університетах, на виробництві, в партіях, державі тощо. Громадяни повинні брати активну участь не тільки у виборі своїх представників, і навіть не тільки в ухваленні рішень на референдумах та зборах, але й безпосередньо в політичному процесі: в підготовці, ухваленні й здійсненні рішень, а також у контролі за їх реалізацією.

Форми демократії

Під *формами демократії* розуміються засоби виявлення волі й інтересів різних історично складених прошарків суспільства.

Залежно від того, як народ бере участь в управлінні, хто і як безпосередньо виконує владні функції, демократія ділиться на пряму й представницьку.

Пряма демократія – це форма народовладдя, що характеризується безпосередньою участю населення в розробці законів й ухваленні політичних рішень.

Форми прямої демократії: вибори, референдум, плебісцит, збори, сільський схід тощо, за допомогою яких основні питання державного і суспільного життя народом розв'язуються безпосередньо. В сучасному світі пряма демократія зустрічається головним чином на рівні місцевого самоврядування. Особливе значення серед усіх форм демократії має референдум, відомий як політичне явище в історії вже давно. В кінці XIX –

початку ХХ ст. референдуми стали невід'ємною частиною політичного життя Швейцарії, США, Австралії та інших країн.

Представницька демократія – це форма народовладдя, за якою народ бере участь у розробці законів й ухваленні політичних рішень через своїх представників в органах державної влади.

Формами представницької демократії є виборні органи державної влади, виборні партійні і громадські органи, за допомогою яких народ здійснює владу через своїх представників.

Розвиток демократії в Україні

Основними передумовами формування демократичного суспільства в Україні є:

- розширення економічної свободи;
- радикальна зміна інститутів суспільства, усієї системи цінностей і психології людей, які породив тоталітаризм;
- підвищення рівня політичної дисципліни й культури громадян;
- встановлення ефективного контролю суспільства над політикою можновладців, олігархів;
- подолання економічної кризи тощо.

Динамізм демократичних процесів в Україні залежить від рівня політичної активності громадян, економічної, соціальної й політичної стабільності суспільства, співвідношення політичних сил, розвитку національної ідеї та правосвідомості.

Контрольні запитання

1. Що таке демократія?
2. Які тлумачення демократії Ви можете назвати?
3. Коли виникла демократія?
4. На яких принципах базується демократія?
5. Які потрібні передумови для демократизації та за якими моделями здійснюється перехід до демократії?
6. Які існують концепції (теорії) демократії?
7. У чому відмінність між ліберальною, прямою та плюралістичною демократією?
8. Як відбувається процес становлення та розвитку демократії в Україні?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

1. Назвіть передумови демократії.

- 1/ економічні; 4/ наукові;
- 2/ соціальні; 5/ політична культура;
- 3/ демократичні; 6/ релігійні.

2. Назвіть основні демократичні засади:

- 1/ народ – джерело влади;
- 2/ підкорення більшості меншості;
- 3/ вільні, загальні вибори;
- 4/ гарантії прав і свобод громадян;
- 5/ централізація управління.

3. Вкажіть основні моделі переходу держави до демократії.

- 1/ класична; 4/ діалектична;
- 2/ пряма; 5/ колективістська;
- 3/ циклічна; 6/ плюралістична.

4. Вкажіть форми демократії.

- 1/ елітарна; 4/ представницька ;
- 2/ пряма; 5/ плюралістична.
- 3/ колективістська;

5. Вкажіть дві головні умови існування демократії, визначені Аристотелем:

- 1/ обов'язкова політична освіта;
- 2/ управління державою за допомогою громадян;
- 3/ переважна більшість у суспільстві людей з середнім статком;
- 4/ наявність сильного лідера .

6. Демократія характеризується:

- 1/ підпорядкованістю більшості волі меншості при прийнятті рішень;
- 2/ участю усіх громадян у формуванні органів влади;
- 3/ пріоритетом прав людини над правом держави;
- 4/ формуванням законодавчих органів влади зверху.

7. Класична ліберальна модель демократії сформувалась:

- 1/ в Афіській республіці (V ст. до н.е.);
- 2/ у період Середньовіччя;
- 3/ у Новий час ;
- 4/ на початку XX ст.

8. Чим сучасна демократія відрізняється від античної?

Антична демократія	Сучасна демократія
1. Пряма	
2. Воля більшості	
3. Право політичної участі мають лише вільні громадяни	

9. Назвіть концепції демократії в залежності від того, хто є джерелом влади:

Особистість _____
Народ _____

10. Назвіть соціальні передумови демократії:

- 1/ розвиненість масових комунікацій;
- 2/ високий рівень добробуту громадян;
- 3/ соціальний плюралізм;
- 4/ високий ступінь урбанізації.

11. Вкажіть сучасні концепції демократії:

- 1/ партиципаторна демократія;
- 2/ представницька демократія;
- 3/ елітарна демократія;
- 4/ плюралістична демократія.

ТЕМА 5. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

- Поняття і структура політичної системи
- Функції та класифікація політичних систем
- Становлення та особливості політичної системи сучасної України

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні вміти:

- охарактеризувати поняття «політична система»;
- виділити основні елементи політичної системи;
- розкрити функції політичної системи;
- назвати типи політичних систем;
- визначити особливості становлення політичної системи сучасної України.

Поняття і структура політичної системи

Поняття «політична система» набуло широкого поширення і стало домінуючим після Другої світової війни. Поняття «політична система» дозволяє найбільш повно і послідовно розкрити соціально-політичну природу суспільства, існуючі в ньому політичні відносини, інститути, норми і принципи організації влади.

Американський вчений Д. Істон, якого по праву вважають засновником теорії політичних систем, представив політичну систему як організм, що розвивається і саморегулюється, активно реагуючи на імпульси-команди, які надходять ззовні. Істон визначив політичну систему як механізм взаємодії, за допомогою якого в суспільстві авторитетно розподіляються цінності і ресурси (матеріальні і духовні), що допомагає запобігти конфліктів між членами суспільства. Політична система, за Істоном, – це засоби, за допомогою яких «вхід» (вимоги і підтримка) перетворюється на «вихід» (рішення і дії). Перетворюючи вхідні чинники у вихідні, політична система забезпечує засоби мобілізації суспільних ресурсів на досягнення цілей і координацію зусиль членів суспільства у виконанні поставлених цілей.

На відміну від Істона, Г. Алмонд розглядає політичну систему як безліч взаємодій, поведінок як державних, так і недержавних, відзначаючи, що будь-яка політична система має свою власну структуру і є багатofункціональною. Всі політичні системи здійснюють одні і ті ж функції та змішані в культурному відношенні. Модель Г. Алмонда враховує психологічні, особистісні аспекти політичних взаємодій, імпульси, що поступають від правлячої еліти. «Вхід», за Г. Алмондом, складається з політичної соціалізації і мобілізації населення, аналізу існуючих інтересів (висловлених і невисловлених), укрупнення (узагальнення і інтеграції) інтересів, політичних комунікацій (зв'язків і взаємозв'язків) різних політичних сил. «Вихід» – це встановлення правил (законодавча діяльність), застосування правил (виконавча діяльність), формалізація правил (юридичне оформлення). В даній моделі основну увагу приділено множинності різних інтересів усередині системи, їх зіткненню і об'єднанню, врахуванню цих інтересів системою.

Сучасні інтерпретації політичних систем відрізняються різноманітністю концепцій. Існує до двох десятків визначень даного поняття, в основі яких різні критерії. В цілому можна стверджувати, що *політична система – це універсальна управляюча система суспільства, компоненти якої пов'язані з політичними відносинами і яка, зрештою, регулює взаємовідносини між соціальними групами, забезпечуючи стабільність суспільства і певний соціальний порядок на основі використання державної влади.*

В науковій літературі, як у вітчизняній, так і в зарубіжній, представлено два підходи до визначення структури політичної системи. Ряд учених вважають, що політична система складається з підсистем, які і утворюють цілісність. До таких підсистем вони відносять:

- інституційну;
- нормативну;
- комунікативну;
- культурну (або ідеологічну);
- функціональну.

Інституційна підсистема, тобто сукупність інститутів (державних, партійних, суспільних), які виражають і представляють різноманітні за значенням інтереси: від загальнозначущих до групових і приватних. Найважливішим інструментом реалізації суспільних інтересів є держава. Окрім держави в підсистему входять як політичні організації (партії, групи тиску на владу, клієнти (від лат. *clientela* – група осіб, що знаходяться під заступництвом політичного діяча і підтримують його), так і неполітичні організації, які мають значні можливості впливу на владу і суспільство (засоби масової інформації, церква).

Нормативна підсистема – це сукупність політичних, правових, етичних і т. д. норм, регулюючих політичні відносини. Норми виконують роль правил, на основі яких відбуваються політичні взаємодії. Ці правила можуть фіксуватися в конституції, правових актах, а можуть передаватися з покоління в покоління у формі традицій, звичаїв, символів.

Комунікативна підсистема характеризує відвертість влади, її здатність вступати в діалог, прагнути згоди, реагувати на актуальні вимоги різних груп, обмінюватися інформацією з суспільством.

Культурна підсистема - сукупність субкультур, конфесійна (релігійна) система, що визначає пріоритетні цінності, переконання, стандарти політичної поведінки, політичну ментальність.

Функціональна підсистема складає сукупність способів і методів реалізації влади.

Прихильники іншого підходу називають чотири головні групи елементів політичної системи:

- політична організація суспільства;
- політичні відносини;
- політичні і правові норми;
- політична свідомість.

При другому підході у визначенні структури політичної системи найактивнішою і динамічною частиною вважається політична організація. **Політична організація суспільства – це сукупність конкретних організацій і установ, які здійснюють певні функції.** В результаті їх взаємодії і здійснюється політична влада в даному суспільстві. Політична організація включає державу, партії, громадські об'єднання, засоби масової інформації.

Політичні відносини визначаються як взаємодія соціальних груп, осіб, соціальних інститутів з приводу устрою і управління суспільством.

Політичні і правові норми регулюють політичні відносини, надають їм впорядкованості, визначаючи бажане і небажане, дозволене і недозволене з точки зору зміцнення всієї політичної системи.

Політична свідомість. Будучи віддзеркаленням і формуючись, перш за все, під впливом конкретної соціальної і політичної практики, уявлення, ціннісні орієнтації і установки учасників політичного життя, їх емоції і заботи впливають на їхню поведінку.

Слід зазначити, що і підсистеми, і елементи політичної системи пов'язані відносинами взаємозалежності. Взаємодіючи один з одним, вони забезпечують життєдіяльність політичної системи, сприяють ефективній реалізації її функцій в суспільстві.

Класифікація політичних систем

Класифікація політичних систем відрізняється великим різноманіттям і заснована на значній кількості різних критеріїв. Розглянемо основні риси загальновизнаних політичних систем. **Класичною вважається типологія, запропонована Г. Алмондом. Вона** спирається на відмінність політичних культур. Г. Алмонд виділив **чотири типи політичних систем**: англо-американська, континентально-європейська, доіндустріальна і частково індустріальна, тоталітарна. **Англо-американська система** характеризується гомогенною політичною культурою. Вона гомогенна в тому значенні, що політичні цілі і засоби їх досягнення розділяють практично всі. Для даної

політичної культури властива спеціалізація політичних відносин (партій, груп, інтересів і ін.) у виконанні особливих функцій. Влада і вплив усередині політичної системи розподілені, структура ролей у цій групі політичних систем глибоко диференційована, чітко виражена, організована і бюрократизована.

Континентально-європейська система відрізняється фрагментарністю політичної культури, що в цілому має загальні корені і загальну спадщину. Для неї характерне співіснування старих і нових культур. Системи такого типу існують у Франції, Німеччині, Італії. Країни Скандинавії і Бенілюксу займають проміжні позиції між континентально-європейською і англо-американською системами. **Доіндустріальні і частково індустріальні політичні системи** мають змішану політичну культуру. Труднощі комунікації і координації, політичні орієнтації, що різко розходяться, слабкий ступінь диверсифікації ролей усіх ланок системи породжують необхідність у використанні насильства. Для **політичної системи тоталітарного типу** характерне те, що тоталітарна політична культура створює примусовий тип політичної активності. В ній відсутні добровільні об'єднання, а політична комунікація контролюється монолітною партією.

Наступний приклад **типології політичних систем запропонований Ж. Блонделем**. Він розділив системи на п'ять категорій:

- **ліберальні демократії** з опорою на лібералізм у прийнятті рішень;
- **комуністичні системи** з пріоритетом рівності соціальних благ і зневагою до ліберальних засобів її досягнення;
- **традиційні системи**, як правило керовані олігархією і консервативні за своїм характером, оскільки розподіл соціальних і економічних благ є надто нерівномірним;
- **популістські системи**, що склалися в країнах, які розвиваються, в післявоєнні роки і прагнуть до великої рівності в області економічних і соціальних благ (вони до певної міри авторитарні);
- **авторитарно-консервативна система**, характерною рисою якої є проведення активної політики з збереження нерівності, що склалася, і протистояння поглибленню рівності і політичної участі.

Достатньо поширений розподіл політичних систем на **тоталітарні, авторитарні і демократичні**. Критерієм їх розмежування слугує політичний режим як сукупність засобів і методів здійснення політичної влади на основі характеру і способу взаємовідношення влади, суспільства і особи.

Крім того, політичні системи на основі характеристики діяльності їх політичних структур поділяються на **західні і незахідні**. В перших існують декілька диференційованих структур зі спеціалізованими функціями, наприклад, групи інтересів, політичні партії, законодавчі, виконавчі, судові і інші структури. До західних політичних систем включаються парламентська і президентська форми демократії. Всі авторитарні і диктаторські форми державного правління можуть бути віднесені до незахідних політичних систем.

Залежно від орієнтації на стабільність або зміни політичні системи можна підрозділити на **консервативні** і ті, що **трансформуються**. Для консервативних систем головна мета – зберігати і підтримувати традиційні структури, становище, яке склалося в політичній, економічній і культурній сферах, і особливо форму політичної влади. Для тих, що трансформуються, характерні суспільні перетворення. В свою чергу, вони підрозділяються на реакційні, для яких головна мета – повернути суспільство назад, до колишнього типу економічної і політичної системи, і прогресивні – які прагнуть сформувати суспільство нового типу або змінити культуру, спосіб життя, соціальну структуру і т. п.

У сучасній західній політології можна знайти ще ряд прикладів типології політичних систем. До них відносять розподіл політичних систем на:

- громадянські і військові політичні системи;
- закриті і відкриті;
- традиційні і модерністські;
- конкурентні, частково конкурентні і авторитарні.

Різноманіття типологій політичних систем свідчить про багатомірність політичного світу.

Успішність політичного процесу залежить від **легітимності політичної системи**. Політична система і уряд, яки мають високий рівень легітимності, більш ефективні в плані визначення і впровадження в життя політичного курсу.

В політичних системах з низьким рівнем легітимності люди часто звертаються до насильства для розрішення політичних суперечностей.

Становлення та особливості політичної системи сучасної України

У сучасній Україні відбувається активний процес становлення нового типу політичної системи, що відображається у формуванні системи органів місцевого самоврядування, запровадженні інституту президентської влади, поділі політичної влади та наявності механізму стримувань і противаг.

Нинішня політична система не тільки покликана забезпечити реформування усіх сфер суспільного життя, а й сформувати модерну націю. В Україні цей процес перебуває на початковій стадії, тому що, по-перше, Україна ще не визначилася остаточно зі стратегією національного розвитку; по-друге, не сформувався середній клас як суб'єкт модерних національних цінностей; по-третє, не створений політичний механізм національної консолідації; по-четверте, не забезпечене повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

Політична система лише тоді може забезпечувати вільний розвиток особи і суспільства, коли її інститути функціонують у рамках правової системи.

До недоліків правової системи України можна віднести: повільне і суперечливе втілення норм Конституції у законодавчі акти; тривале реформування судової влади як основного механізму захисту конституційних

прав громадян; відсутність чіткої субординації між правовими актами, законами і підзаконними актами, а також нових правових кодексів (цивільного, кримінального, податкового, бюджетного), які б відповідали Конституції та міжнародним стандартам; відсутність цілісної концепції реформування правової системи (у ній здебільшого домінують інтереси державної бюрократії, фінансової та промислової олігархії, а не суспільні); надмірне поширення підзаконних актів (урядових, відомчих) як джерел права; непрямий характер дії законів, коли для їх застосування використовують цілий пакет підзаконних актів; нерівномірну врегульованість законодавством різних сфер суспільного життя; недостатню розробку механізму реалізації закону і відповідальності за його порушення; недосконалу процедуру підготовки та прийняття законодавчих та інших нормативно-правових актів; відставання за кількістю юристів від передових країн Заходу; правову неграмотність та правовий нігілізм громадян і політичної еліти.

Основні причини недосконалості правової системи полягають у тому, що політичні сили керуються у своїй діяльності не правовими нормами, а груповими інтересами.

З точки зору особливостей загальносистемних якостей, політична система України характеризується як:

- відносно стабільна система, яка спроможна легко трансформуватися в нестабільну внаслідок поглиблення конфліктів між основними політичними блоками, у т.ч. й у середині державного механізму;
- система з відносно низьким темпом соціальних процесів та недостатньо сприйнятлива до соціальних новацій;
- молода самостійна система, яка фактично не має достатньо ефективних сучасних традицій та досвіду самостійного функціонування;
- централізована з деякими елементами регіоналізації та децентралізації;
- система, що здійснює не весь комплекс функцій, які є необхідними для забезпечення нормального функціонування цивілізованого суспільства;
- перехідна від закритої до відкритої;
- система, що діє в умовах надзвичайної, а не нормальної ситуації.

З точки зору особливостей політичної природи існуючої в Україні системи політичних інститутів, політична система України характеризується як:

- перехідна від не правового до правового типу;
- легітимна для більшості населення;
- перехідна до втілення консенсуальної моделі розв'язання соціальних конфліктів (але при збереженні можливості на практиці суто конфронтаційної моделі);
- миролюбна, неагресивна;
- позбавлена власної глобальної системи забезпечення національних інтересів;

- система, яка поки що нездатна забезпечити зростання рівня й якості добробуту всіх основних верств населення, але яка зберігає елементи «соціальної держави»;
- світська (на відміну від релігійної чи атеїстичної);
- етатизована (одержавлена);
- система з недостатньо високим інтелектуальним рівнем політики;
- система з політичним домінуванням певних соціальних верств «реформованої традиційної номенклатури», «нової номенклатури» тощо.

Основні напрями формування нової політичної системи України:

- 1) побудова демократичної соціальної правової держави;
- 2) утвердження громадянського суспільства;
- 3) подальший розвиток і вдосконалення політичних відносин, політичних принципів та норм;
- 4) зростання політичної свідомості та політичної культури суспільства;
- 5) вдосконалення діяльності засобів масової інформації.

Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. реформа політичної системи не призвів до зміцнення конституційного ладу, піднесення ефективності діяльності всіх владних структур, прискорення економічних і соціальних перетворень.

Рішенням Конституційного Суду реформа політичної системи була відмінена та з 1 вересня 2010 року введено в дію Конституцію України 1996 року.

Контрольні запитання

1. Як Ви розумієте поняття «політична система»?
2. Хто із дослідників займався проблемами політичної системи?
3. З яких елементів складається політична система?
4. Які типи політичних систем виділяли Г. Алмонд та Ж. Блондель?
5. Які функції виконує політична система?
6. Назвіть характерні риси політичної системи в сучасній Україні.
7. Які, на Вашу думку, реформи необхідно здійснити в Україні для розбудови демократичної політичної системи?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. Які з перерахованих елементів відносяться до політичної системи?

- 1/ політичні й правові норми;
- 2/ політичні партії;
- 3/ міжнародне співтовариство;
- 4/ політичні відносини.

2. Які із зазначених структур формують норми й правила політичної системи?

- 1/ політичні партії;
- 2/ законодавчі органи;

- 3/ прокуратура;
- 4/ суд.

3. Політична система – це:

- 1/ сукупність способів і методів формування та реалізації політичної влади;
- 2/ спосіб організації верховної влади в державі;
- 3/ сукупність політичних інститутів, суспільних структур, норм і цінностей, а також їхніх взаємодій, у яких реалізується державна влада й здійснюється політичний вплив.

4. Що з перерахованого є головною й необхідною умовою існування демократичної політичної системи?

- 1/ наявність політичних партій;
- 2/ обмежений у часі мандат на перебування при владі;
- 3/ виборність органів місцевого самоврядування.

5. Встановіть відповідність між країною та певним типом політичної системи:

1/ Фінляндія	А. Демократична
2/ Єгипет	Б. Авторитарна
3/ Іран	
4/ Німеччина	

6. Вкажіть поняття політичної системи за Д.Істоном:

- 1/ політична система – це сукупність взаємозалежних елементів, при цьому кожен (державна, партії, еліта) виконує життєво важливі функції для всієї системи;
- 2/ політична система – сукупність державних і недержавних інститутів, через які реалізуються політико-владні відносини;
- 3/ політична система – організм, що саморегулюється, саморозвивається, активно реагує на імпульси, що поступають зовні.

7. Встановіть відповідність між країною та певним типом політичної системи за класифікацією Г.Алмонда:

1/ Австрія	А. Англо-американська
2/ Канада	Б. Континентально-європейська
3/ Китай	В. Доіндустріальна (частково-індустріальна)
4/ Індонезія	Г. Тоталітарна

8. Встановіть відповідність між країною та певним типом політичної системи за класифікацією Ж.Блонделя:

1/ Японія	А. Ліберальна демократія
2/ Іран	Б. Авторитарно-радикальна
3/ Великобританія	В. Популістська
4/ Саудівська Аравія	Г. Традиційна
5/ Куба	Д. Авторитарно-консервативна

9. Визначте елементи політичної системи:

1/ політичний режим;	4/ політичний менеджмент;
2/ політична організація;	5/ політичні норми, традиції;
3/ політичні відносини;	6/ політична культура.

10. Які з перерахованих підсистем не є складовою частиною політичної системи суспільства?

- 1/ інституційна; 4/ соціальна;
- 2/ економічна; 5/ регулятивна (нормативна);
- 3/ комунікативна; 6/ культурна (ідеологічна).

11. Визначте основний системоутворюючий елемент політичної системи:

- 1/ політичні партії;
- 2/ еліта суспільства;
- 3/ держава;
- 4/ засоби масової інформації.

ТЕМА 6. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

- Генезис, сутність та ознаки держави
- Функції держави
- Форми сучасних держав
- Організаційна структура й типи держав
- Формування державності України
- Нові тенденції у розвитку сучасних держав

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні вміти:

- дати визначення держави як політичного інституту;
- пояснити існуючі теорії виникнення держав;
- визначити головні функції держави;
- визначити форми правління та державного устрою сучасних держав та України;
- розкрити зміст та структуру поняття «форма держави»;
- назвати нові тенденції у розвитку сучасних держав.

Держава є основним інститутом політичної системи суспільства, в діяльності якого концентрується основний зміст політики. Згідно історичної науки, перші держави виникали в Єгипті близько 5 тисяч років до н.е. В античний час поширеною формою суспільно-державного устрою був поліс. У цей же час виникають вчення про державу.

Виникнення та сутність держави

Держава результат процесів, що відбуваються в структурі людського суспільства.

Досліджуючи генезис держави, політична теорія називає різні **концепції виникнення держави**. Звичайно до них відносяться:

- *неісторичні погляди Аристотеля*, який проголосив, що «суспільство, що складається з декількох селищ, є цілком завершена держава... існуюче ради досягнення благого життя. Звідси витікає, що всяка держава - продукт

природного виникнення, як і первинні спілкування: воно є завершенням їх...»;

- *теологічна концепція* виникнення держави і влади правителів виводили з волі Бога;
- *патріархальна теорія* (одним з творців був Р.Філмер, англійський філософ XVIII в.) пояснює виникнення держави як механічне об'єднання сімей у племена, племен у великі спільності, аж до держави;
- *теорії суспільного договору*, ідеї яких висловлювалися ще стародавніми мислителями (Моцци, софісти, Сократ, Епікур і ін.) і остаточно сформувалися в XVII-XVIII століттях (Гроцій, Гоббс, Локк, Руссо). Ці теорії виходять з того, що держава - результат договору між суверенним володарем і підданими;
- *теорія підкорення* затверджує, що держава в її первинній формі була організацією панування переможців над переможеними (Л.Гумплович, Е.Дюрінг, К.Каутський і ін.);
- *марксистсько-ленінська теорія* походження держави пояснює виникненням приватної власності і розподілом суспільства на класи. Держава з'являється як виразник інтересів економічно пануючого класу.

Держава - явище, що історично розвивається. З розвитком людської цивілізації змінюється і держава, її цілі і задачі, структура влади і функції.

У сучасній політичній науці поняття «держава» розуміється в широкому і вузькому значенні. В широкому значенні *держава - це політичний інститут, що історично склався, володіє верховною владою на території країни, покликаний забезпечити безпеку і права громадян, а також управління країною.*

У вузькому значенні, інституційному підході, *держава - це апарат управління суспільством на певній території.*

Ознаки держави

У сучасному міжнародному праві такими критеріями виступають три найважливіших конституційних елемента держави: **територія, населення** (народ) та **суверенна влада**.

Територія - це матеріальна основа держави, окреслена кордонами. Територія як ознака держави неподільна, недоторкана, виключно невідчужувана.

Населення (народ) - це людська спільнота, об'єднана правовою спілкою, яка проживає на території держави і підлегла її владі.

Суверенна влада - має верховенство влади всередині країни та незалежність у стосунках з іншими державами. 16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Стаття 1 Конституції України закріпила суверенність і незалежність нашої держави.

Характерними рисами **суверенної державної** влади є:

- **Публічна влада держави** - це система органів і установ, за допомогою яких вона управляє суспільством.

- **Монопольне право на видання законів і правових актів**, обов'язкових для всього населення.
- **Монопольне право на легальне застосування сили.** Держава має у своєму розпорядженні спеціальні органи (армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура) і засоби (зброя, в'язниці і т.д.). Світова практика ще не знала державу без механізмів і засобів насильства. Французький мислитель Ж. Де Местр, говорив: «Бог, що створив владу, створив і покарання... Кат створений разом з світом».
- **Монопольне право на стягування податків з населення.** Податки необхідні для формування державного бюджету, матеріального забезпечення державної політики.

Функції держави

Держава виконує свою роль у політичній системі за допомогою функцій, які відображають основні напрями діяльності держави. В різні історичні періоди із зміною держав мінялися і їх функції.

У політичній науці існують різні класифікації функцій держави. З погляду принципу поділу влади функції підрозділяються на **законодавчі**, які здійснюють законодавчі (представницькі) органи влади; **управлінські**, які здійснюють виконавчі органи влади і **судові**, які здійснюють судові органи влади.

Загальноприйнятим є розподіл функцій держави на **внутрішні** і **зовнішні**.

Внутрішні функції:

- *Політична функція* забезпечує належні умови діяльності політичних і інших суспільних інститутів, регулює політичну сферу суспільного життя.
- *Економічна функція* регулює економічні відносини.
- *Соціальна функція* здійснює державні програми зі створення умов для нормального життя людей: житлових, екологічних, продовольчих, організації освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення і т.д.
- *Культурно-виховна функція* держави має на меті виховання суспільства у дусі гуманних цінностей, формування менталітету громадян, підтримки і розвитку культури.
- *Забезпечення законності і правопорядку* в суспільстві як з боку посадовців, так і громадян.
- *Забезпечення прав і свобод людини.*

Зовнішні функції:

- *встановлення* взаємовигідного економічного, політичного, культурно-технічного, екологічного і військового *співробітництва* з іншими державами;
- *забезпечення* обороноздатності країни;
- *боротьба* з тероризмом.

Вказані функції постійно ускладнюються, стають усе більш багатоманітними. Останніми роками активно виявляються миротворчі, правозахисні функції, надання гуманітарної допомоги.

Форма держави

Під ***формою держави розуміється спосіб організації державної влади та її устрій.***

Назвемо найголовніші фактори, що зумовлюють форму держави.

По-перше, форма держави залежить від співвідношення політичних сил, що складається у певному суспільстві.

По-друге, на форму держави впливають історичні традиції даного народу: сукупність успадкованих від минулого інститутів, політична культура, звичаї.

По-третє, деякий, а часом значний вплив на форму держави справляє особа державного лідера найвищого рангу (Дж. Вашингтон, Ф. Рузвельт - у США, Наполеон Бонапарт, Шарль де Голль у Франції, О. Бісмарк - у Німеччині, Петро І, В.Ленін - у Росії, Б. Хмельницький - в Україні).

По-четверте, опосередкований вплив на форму держави справляє геополітичне становище країни.

Форма держави дає відповідь на три питання:

- з яких частин складається територія держави і як ці частини співвідносяться одна з одною;
- який склад, як формуються і який механізм взаємостосунків органів влади в державі;
- якими способами і методами здійснюється влада.

Відповідь на перше питання визначить **форму державного устрою**; на друге - **форму правління**; на третє - **політичний режим**.

Форма державного устрою

Територія держави є простором, на який розповсюджується її влада. ***Форма державного устрою визначає організацію території держави, систему взаємостосунків центральних і регіональних органів влади.***

Основні форми державного устрою в сучасному світі - це **унітарні держави, федерація і конфедерація**.

Унітарними є держави, адміністративно-територіальні одиниці яких не володіють ознаками державності, суверенітету. Такі держави мають єдину Конституцію, єдину правову і судову системи, єдину систему самих найвищих органів влади, єдине громадянство. З погляду організації публічної влади унітарні держави розділяють на децентралізовані і централізовані.

Унітарні децентралізовані держави складаються з адміністративних і національних автономій з власними органами влади (Італія, Іспанія, Великобританія, Данія, Фінляндія).

Централізовані унітарні держави можуть не мати виборних органів влади на рівні адміністративно-територіальних одиниць, а функції влади на

місцях виконують, призначені центральною владою, адміністратори (окремі країни Африки і Азії). Можуть мати місцеві виборні органи, але вони контролюються органами центральної влади (Франція, Туреччина, Японія).

Україна, згідно Конституції - складна унітарна децентралізована держава з однією широкою автономією – республікою Крим.

Федеративними є союзні держави, територіальні частини яких тією чи іншою мірою володіють суверенітетом, мають ознаки державності. Кожний суб'єкт федерацій (штат, земля, кантон, республіка) мають право приймати свою Конституцію і закони, мають органи, законодавчої, виконавчої і судової влади, вводити своє громадянство. Взаємостосунки між федеральними органами влади і органами влади суб'єктів федерації регулюються загальнодержавною (союзної) Конституцією. Федеративними в наш час є понад 20 країн світу.

Конфедерація - союз юридично і політично самостійних держав, створений для вирішення певних конкретних проблем (військових, економічних, політичних). Це нестійка форма державності, вона або перетвориться у федерацію, або розпадається. Конфедерації мали місце в США (1776-1787 рр.), Швейцарії (1791-1848 рр.), Німеччини (1815-1867 рр.), Сенегамбії (1982-1989 рр.), яка розпалася на Сенегал і Гамбію. Багатьма рисами конфедерації володіє Європейський Союз. Члени Союзу на добровільній основі делегували частину своїх повноважень сумісним органам (Європейський парламент, Суд ЄС, Рада Міністрів ЄС і ін.).

Імперія - (від лат. влада, панування) – це насильно створена велика держава, які містить у своєму складі території інших народів і держав. Імперії виникали в усі історичні епохи (стародавні східні імперії, Римська, Візантійська, Британська, Російська). Нині імперських утворень у світі не існує. В результаті їх розпаду відбулося утворення національних держав.

Форми правління

Під **формою правління розуміється система формування і взаємостосунків найвищих державних органів влади.** Розрізняють дві основні форми правління – монархія і республіка.

Монархія. Термін «монархія» грецького походження і означає єдиновладдя. **Монархія - це форма правління, за якою влада повністю або частково зосереджена в руках одноосібного глави держави, - монарха (короля, імператора, шаха тощо) і переходить, як правило, у спадок.** Монархія має наступні ознаки:

- влада передається у спадок;
- здійснюється безстроково;
- не залежить від населення.

Розрізняють наступні монархії:

Абсолютна монархія характеризується єдиновладдям монарха. Він є єдиним сувереном влади; сам видає закони, призначає уряд, вершить вищий суд. В даний час абсолютна монархія збереглася лише в декількох країнах

(Саудівська Аравія, Оман, Катар, Бутан, З'єднані Арабські Емірати, Бруней, Ватікан).

Конституційна монархія - це така форма правління, за якою влада монарха обмежена представницьким органом. Звичайно, це обмеження визначається конституцією.

В дуалістичних монархіях (Пруссія, Австрія, Японія, Італія, Румунія - у минулому, в даний час - Йорданія, Кувейт, Марокко) за монархом залишається виконавча влада, право формувати уряд, призначати і зміщувати міністрів і інших посадовців, право вето і розпуску парламенту.

Парламентська монархія характеризується наступними ознаками:

- має місце ознака поділу влади;
- монарх «царює, але не править»;
- уряд формується парламентом з представників партії (або партій) більшості;
- уряд несе відповідальність не перед монархом, а перед парламентом;
- правове положення монарха істотно обмежено.

У даний час у світі існує близько сорока держав з монархічною формою правління. Переважають парламентські монархії (Великобританія, Японія, Швеція, Іспанія, Австралія, Нідерланди, Люксембург, Нова Зеландія тощо)

Республіка. Республіка (лат. *respublica* - від *res* - справа і *publicus* – суспільний) – це така форма правління, яка характеризується виборністю глави держави. Джерелом державної влади є народна більшість. Республіка виникла в античну епоху - афінська, спартанська республіки (V-IV в.в. до н.е.). Ознаками республіки є:

- виборність влади;
- здійснення владних повноважень протягом певного терміну;
- відповідальність вищої влади перед виборцями.

Залежно від способу формування і взаємодії гілок влади розрізняють три основні різновиди республіки - **президентська, парламентська і змішана** (напівпрезидентська, парламентсько-президентська).

Президентська республіка характеризується наступними ознаками:

- президент - глава держави є одночасно і главою виконавчої влади (як правило, посада прем'єр-міністра відсутня);
- всенародне обрання президента;
- уряд формується президентом;
- відсутність відповідальності уряду перед парламентом за політику, що проводиться;
- жорстко виявляється принцип поділу влади, взаємостосунки між гілками влади будується за допомогою механізму стримувань і противаг.

Класичною президентською республікою є США. Ця форма правління поширена в країнах Латинської Америки, деяких країнах Азії і Африки. Президентська форма правління має свої достоїнства і недоліки.

Парламентська республіка характеризується наступними ознаками:

- верховна влада в належить парламенту, який обирається громадянами країни;
- президент, як глава держави, обирається, як правило, парламентом, має символічні права, не має істотного впливу на політичне життя;
- уряд формується парламентом з представників партії або коаліції парламентської більшості;
- політична відповідальність уряду перед парламентом.
- глава уряду – лідер партії парламентської більшості і є основним обличчям політичного життя країни.

Парламентськими республіками є Німеччина, Італія, Індія, Туреччина, Угорщина, Ізраїль, Чехія, Словаччина, Швейцарія тощо.

У політичній практиці часто зустрічаються не президентські і парламентські республіки «в чистому вигляді», а їх змішані варіанти.

Змішані республіки (президентсько-парламентські, парламентсько-президентські) поєднують у собі ознаки як президентської, так і парламентської республік. Їх головна риса - подвійна відповідальність уряду: перед президентом і перед парламентом. Подібна система існує у Франції, Португалії, Фінляндії, Польщі, Болгарії, Словенії, Україні, Росії тощо.

Структура держави

Сучасна організаційна **структура держави** або державний механізм включає, як правило, наступні елементи:

1. Голова держави (монарх, президент);
2. Орган державної законодавчої влади (Конгрес, парламент, Верховна Рада і т.д.);
3. Виконавчо-розпорядчі органи або органи державного управління (уряд, міністерства, відомства, місцеві виконавчі органи);
4. Органи судової влади (Верховний суд, Арбітражний суд, Конституційний суд, місцеві судові органи);
5. Контрольно-наглядові органи (прокуратура, спеціальні органи контролю).

Голова держави

Голова держави (монарх, президент, голова, генерал-губернатор тощо) - це вищий посадовець, який втілює державу, є символом його єдності. Нині існують різні форми заміщення цього поста: спадкоємність (монарх), різного роду вибори (президент), насильне захоплення.

Голова держави, незалежно від форми правління, виконує загальні для всіх країн повноваження і володіє відповідними правами:

- Укладає і ратифікує певного роду міжнародні угоди, призначає дипломатичних представників;
- Формує уряд (деколи лише формально його затверджує), є головнокомандуючим, у ряді країн має право розпуску парламенту, вручає нагороди тощо;

- Має право законодавчої ініціативи, промульгації (обнародування) законів, у ряді країн - право «вето»;
- Надає громадянство і право притулку, має право помилувати засуджених; Оголошує про надзвичайні положення, стан війни і ін.

В 130 країнах з республіканською формою правління главою держави є **президент**.

В даний час у кожній країні існує своя форма президентства: модель виборів, повноваження, термін повноважень і ін. (визначається Конституцією держави).

Ряд дослідників систематизують президентську владу відповідно до певних критеріїв.

За способом обрання виділяють наступні моделі президентства:

Перша модель - безпосереднє всенароднє обрання президента (Франція, Австрія, Фінляндія, Мексика, Ірландія, Філіппіни, Польща, Росія, Україна і т.д.), де діє принцип 1 людина – 1 голос.

Друга модель - обрання президента у декілька етапів, голосуванням вибірників (США, Аргентина, до 30-х років Фінляндія).

Третя модель - отримання президентського поста шляхом опосередкованих виборів - парламентом або спеціальними колегіями (Італія, Греція, Туреччина, Німеччина, Швейцарія, Угорщина, Чехія і ін.).

Четверта модель - неконституційний шлях отримання президентської влади (у ряді країн Африки, Латинської Америки).

За обсягом компетенції і повноважень:

Сильна президентська влада при президентській формі правління (США, багато країн Африки, Латинської Америки, Індонезія, Ірак, Філіппіни і т. д.).

Поміркована президентська влада при змішаній формі правління (Франція, Фінляндія, Польща, Україна і ін.).

Слабка президентська влада при парламентській формі правління (Німеччина, Італія, Індія, Швейцарія, Туреччина і ін.). При цій моделі президентської влади головною політичною фігурою є прем'єр - міністр.

Становлення інституту Президента України було ключовим у реформування державної влади, пов'язаним з проголошенням незалежності України та зміною її конституційного ладу.

У своєму розвитку інститут президентства пройшов кілька етапів.

Перший етап: 1991-1995 рр. У цей період відбулося закладення основ для функціонування президентської (президентсько-парламентської) форми правління. Перш загальні вибори Президента у незалежній Україні відбулися 1 грудня 1991 року., на яких головою держави було обрано Л.Кравчука. Згідно законодавству, Президент проголошувався головою держави і головою виконавчої влади.

На президентських виборах 1994 р. було обрано другого президента України – Л.Кучму.

Другий етап: 1995-1996 рр. Це період наближення вітчизняного владного механізму до президентської форми правління відповідно до

Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України від 8 червня 1995 р. За Цим договором політична система України отримала «сильного» Президента та «слабкого» Прем'єр-міністра.

Третій етап: 1996-2004 рр. Це період повернення до президентсько-парламентської форми. Ст. 102 Конституції України визначає Президента головою держави.

На виборах 1999 р. Президентом України знов було обрано Л.Кучму.

Четвертий етап: 2004-2010 рр. Проведення Конституційної реформи в грудні 2004 р., змістом якої є перехід України від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки.

На президентських виборах 2004 р. третім Президентом України обраний В.Ющенко.

П'ятий етап: з 2010 р. Четвертим Президентом України в лютому 2010 р. за результатами загальних виборів став В.Янукович.

Парламенти та парламентаризм

Парламент (від лат. *parlare* - говорити) - це найвищий законодавчий і представницький орган держави. Перший парламент був утворений в Англії (1215 р.).

В даний час парламенти існують у безлічі країн, хоча вони можуть носити різну назву: «Парламент» – в 40 країнах світу; «Конгрес» – в 16 країнах; «Народні (національні) Збори» – в 37 країнах; «Національна (народна) Асамблея» – в 15 країнах; «Державні Збори» - в 14 країнах.

В ряді держав назви вищих органів народного представництва індивідуальні: «Кнесет» (Ізраїль), «Сейм» (Польща, Фінляндія, Латвія, Литва), «Рікстаг» (Швеція), «Стартінг» (Норвегія), «Верховна Рада» (Україна) тощо.

Як правило, формуються парламенти на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Механізм голосування і порядок розподілу депутатських мандатів залежить від моделі виборчої системи.

Представництво в парламенті різних інтересів призводить до того, що депутати об'єднуються в різні фракції, тобто групи депутатів, що належать до однієї партії або близьких поглядів і проводять у парламенті свою позицію. За структурою парламенти бувають **однопалатні** і **двопалатні**. Двопалатний парламент звичайно складається з нижньої і верхньої палати. Депутати нижньої палати, як правило, обираються громадянами. Верхня палата формується різними способами - шляхом виборів, призначення, спадкоємності.

Основні **функції** парламенту:

- розробка і ухвалення законів;
- участь у формуванні уряду і контроль за його діяльністю;
- затвердження державного бюджету і контроль за його виконанням;
- визначення внутрішнього і зовнішньополітичного курсу держави;

- ратифікація і денонсація міжнародних і міждержавних угод;
- розгляд виникаючих в житті держави проблем і ухвалення по них рішень.

Найвищим і єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада.

Парламентаризм – це складне і багатоманітне явище, що включає не тільки механізм формування і діяльності парламенту, а також зв'язки і відносини його з виконавчою і судовою владою, але і способи знаходження компромісів і консенсусу для забезпечення цивілізованої рівноваги в суспільстві, спосіб природного відбору політичних лідерів, політичних професіоналів. Як правило, цей термін частіше застосовують до стабільних демократичних держав.

Парламентаризм в Україні не має глибоких коренів, як у розвинених країнах.

Певні здобутки український парламентаризм мав під час виборів до Державної думи Російської імперії 1907 р. і Всеросійських та Всеукраїнських установчих зборів у 1918 р., а також у період діяльності Центральної Ради УНР та Національної Ради ЗУНР.

За роки радянської влади парламентаризм фактично був ліквідований, хоча й існувала радянська представницька система.

Нині український парламентаризм поступово проходить процес трансформації у цивілізовану парламентську систему.

Виконавча влада. Уряд

Уряд – це колегіальний орган виконавчої влади держави, наділений загальною компетенцією зі здійснення керівництва державним управлінням. До політичних виконавчих структур належать президент, прем'єр-міністр і міністри, а весь їхній управлінський апарат - до адміністративних. Виконавча влада виконує такі основні функції:

- управління державним апаратом;
- виконання законів;
- розробляє, реалізує загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку;
- нормовстановлююча діяльність;
- складання і виконання бюджету;
- здійснення зовнішньої політики.

Виконавча влада в країнах з парламентською і змішаною формами правління формується парламентом, підконтрольна і підзвітна йому, працює на засадах та в межах дії законів. Це **парламентський спосіб** формування уряду. Суть його в тому, що повноваження на формування уряду має та партія чи партійна коаліція, яка за результатами виборів отримала більшість місць у парламенті.

За політичним складом уряд може бути **однопартійним, коаліційним і безпартійним.**

Позапарламентський спосіб формування урядів застосовується у президентських республіках, де уряд формується президентом, як правило з

представників своєї партії, хоча іноді він включає в уряд окремих представників інших партій.

Типи держави

Тип держави визначає соціальну сутність держави її цілі, політичні інтереси в суспільстві, функціонування державного механізму.

Світова політична наука виробила широкий спектр типологій держав які будуються на різних наукових критеріях. Перша типологія держав була зроблена Арістотелем. Арістотель вважав, що основними критеріями відмінності держав є:

- 1) кількість володарюючих у державі: правління одного - монархія, тиранія; небагатьох - аристократія, олігархія; більшості - політія, демократія.
- 2) здійснювана державою мета: для блага народу (монархія, аристократія, політія) або окремих осіб (тиранія, олігархія, демократія).

За другою ознакою держави ділились на *правильні* і *неправильні*.

Марксистсько-ленінська типологія держав базується на категорії соціально-економічної формації, тобто кожному типу виробничих відносин класового суспільства відповідає певний історичний тип держави.

Суспільно-формаційний критерій виділяє наступні типи держав: **рабовласницьке, феодалське, буржуазне і соціалістичне.**

Західноєвропейська політична наука, як правило, класифікує держави залежно від характеру взаємостосунків між державою і владою і індивідом. За цим критерієм виділяються два типи держав: **демократичні і автократичні.** (Р. Кельзен).

Відомий учений **К. Поппер** схему світового розвитку представляє двома типами держав: «закрите» і «відкрите» суспільство.

Відповідно до **рівня розвитку науково-технічного прогресу** держави розділяють на доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні.

Відповідно до **рівня соціально-економічного розвитку** – високорозвинені, нові індустріальні країни, середнього розвитку, що розвиваються.

За способом **способу організації вищої влади** - монархії і республіки.

За **державним устроєм** - унітарні і федеративні.

За **способами і методами здійснення державної влади** - тоталітарні, авторитарні, демократичні і перехідні.

З точки зору **глобальних етапів розвитку державності**, – традиційні і конституційні.

Отже, поняття типу держави багатовимірне і багатоваріантне.

Нові тенденції у розвитку сучасних держав

Держава як політичний інститут постійно розвивається і вдосконалюється. У розвитку сучасної держави можна виділити декілька тенденцій:

- прагнення до створення справді демократичної, правової держави;

- демократична обмеженість суверенітету держави, яка йде на зміну абсолютному суверенітету;
- децентралізація державної влади;
- інтеграція економічного і політичного життя (з одного боку) і пожвавлення національних рухів, подрібнення вже існуючих держав (з другого боку);
- прагнення мати власну ідеологію, здатну об'єднати суспільство;
- скорочення бюрократичного управлінського апарату і зменшення витрат на його утримання.

Далекоглядні зміни в глобальній економіці, світовій кризі примушують всі держави переосмислити всі виклики сучасності на державному рівні і визначити нові перспективи розвитку свого майбутнього.

Контрольні запитання

1. Як Ви розумієте поняття «держава»?
2. Які теорії походження держави Ви можете назвати?
3. У чому відмінність внутрішніх функцій держави від зовнішніх?
4. Які основні ознаки держави?
5. Які складові структури держави?
6. Які складові терміна «форма держави»?
7. Які види форми державного правління і форми державного устрою Ви можете назвати?
8. У чому відмінність між:
 - а) монархією та республікою;
 - б) конституційною монархією та абсолютною;
 - в) парламентською та президентською республікою;
 - г) парламентською та змішаною республікою?
9. У чому відмінність між:
 - а) унітарною державою та федеративною;
 - б) унітарною державою та конфедерацією;
 - в) федеративною державою та конфедерацією?
10. Як формувалась українська державність?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

1. Ознаками держави є:

1/ наявність корінного етносу;	4/ територія;
2/ суверенітет;	5/ легітимність влади;
3/ поділ влади;	6/ виборча система.

2. Серед перерахованих країн укажіть ті, де формою правління є республіка:

1/ США;	4/ Великобританія;
2/ Україна;	5/ Німеччина;
3/ Швеція;	6/ Бразилія.

3. Серед перерахованих укажіть держави з федеративною формою державного устрою:

1/ Росія;	4/ Швейцарія;
2/ Україна;	5/ Німеччина;
3/ Бельгія;	6/ Франція.

4. До форми держави відносяться:

1/ політична система;	4/ форма правління;
2/ політичний режим;	5/ форма територіального устрою;
3/ представницька демократія;	6/ правова держава.

5. Вкажіть ознаки федерації:

- 1/ суб'єкти федерації є повністю суверенними;
- 2/ суб'єкти федерації мають обмежену політичну самостійність;
- 3/ суб'єкти федерації мають власні конституційні, законодавчі, виконавчі і судові органи влади;
- 4/ може бути як одно- так і двопалатний парламент;
- 5/ діє принцип верховенства конституції і законів федерації.

6. Які судження відбивають сутність президентської республіки?

- 1/ президент є головою держави і уряду;
- 2/ президент має право назначати прем'єр-міністра;
- 3/ у державі має місце жорсткий розподіл влади;
- 4/ президент має право розпустити парламент.

7. Чому в Німеччині та Росії двопалатні парламенти?

- 1/ у зв'язку з тим, що це республіки;
- 2/ у зв'язку з демократичним режимом у цих країнах;
- 3/ у зв'язку з їх федеративним устроєм.

8. За якою формою правління уряд формується партією (коаліцією) парламентської більшості?

- 1/ президентська республіка;
- 2/ парламентська монархія;
- 3/ парламентська республіка;
- 4/ абсолютна монархія;
- 5/ парламентсько-президентська республіка.

9. Вкажіть ознаки республіки:

- 1/ виборність влади на певний строк;
- 2/ влада передається у спадок;

- 3/ влада не залежить від народу;
- 4/ влада відповідальна перед виборцями;
- 5/ влада голови держави є безстроковою.

10. Чим схожі парламентська республіка й парламентська монархія:

- 1/ принципом формування уряду;
- 2/ правом президента розпустити парламент;
- 3/ політичною відповідальністю уряду перед парламентом;
- 4/ відсутністю інституту президентства.

11. Визначте, яке із суджень виражає зміст парламентської форми правління:

- 1/ парламент обирається всенародно;
- 2/ президент обирається парламентом;
- 3/ уряд формується парламентом за підсумками виборів і несе перед ним політичну відповідальність;
- 4/ парламент може оголосити імпічмент президентові.

12. Україна є:

1/ президентською республікою;	1/ унітарною державою;
2/ парламентською республікою;	2/ федерацією;
3/ змішаною республікою;	3/ унітарною державою.

ТЕМА 7. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПРАВОВА ДЕРЖАВА

- Поняття, генезис і концепції громадянського суспільства.
- Відмінні риси і структура громадянського суспільства.
- Правова держава: концепція, сутність, поняття.
- Принципи правової держави.
- Становлення правової держави та громадянського суспільства в сучасній Україні.

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні вміти:

- визначити поняття «громадянське суспільство»;
- розкрити історичні уявлення про громадянське суспільство;
- виділити суттєві риси громадянського суспільства;
- визначити поняття «правова держава»;
- розкрити розвиток концепції правової держави;
- назвати основні принципи правової держави;
- окреслити особливості формування правової держави та громадянського суспільства в Україні.

Поняття, генезис і концепції громадянського суспільства

Громадянське суспільство не може бути введено зверху, встановлено декретом, законом, указом. Воно – продукт тривалого розвитку самого суспільства, соціального прогресу, культури, цивілізації. Це особливий стиль життя, мислення і спілкування, особливий економічний устрій. Громадянське

суспільство складає сферу абсолютної свободи приватних осіб у відносинах одна з одною. Воно постає у вигляді соціального, економічного і культурного простору, в якому взаємодіють вільні індивіди, реалізуючі приватні інтереси і здійснюючі індивідуальний вибір.

Громадянське суспільство і правова держава взаємно доповнюють одне одного і залежать одне від одного. Без зрілого громадянського суспільства неможлива побудова правової демократичної держави.

Громадянське суспільство є сукупністю міжособистісних відносин і сімейних, суспільних, економічних, культурних, релігійних і інших структур, які розвиваються поза межами і без втручання держави. Система незалежних від держави інститутів і міжособистісних відносин створює умови для самореалізації індивідів і груп, для задоволення їхніх повсякденних потреб. Термін «громадянське суспільство» почав вживатися лише в XVIII ст.

Громадянське суспільство не зводиться до протиставлення його державі. Громадянське суспільство досягає розквіту тільки в умовах демократії, а остання формується, розвивається і зберігається лише на міцній основі громадянського суспільства. Чим більше розвинене громадянське суспільство, тим більше підстав для встановлення демократичних форм держави.

Поняття, генезис і концепції громадянського суспільства

Громадянське суспільство – це недержавна частина громадського життя. Базисом громадянського суспільства є багатоукладна ринкова економіка, плюралізм форм власності, приватна власність суб'єктів господарювання. В **економічній сфері** структурними елементами громадянського суспільства є недержавні підприємства: акціонерні товариства, орендні колективи, корпорації і інші добровільні об'єднання громадян, створювані ними зі власної ініціативи.

Важливою умовою функціонування громадянського суспільства є також наявність розвиненої соціальної структури, що відображає різноманіття різних груп і прошарків. **Соціально-політична сфера** громадянського суспільства включає: сім'ї, суспільні, політичні організації і рухи; органи громадянського самоврядування за місцем проживання або в трудових колективах; недержавні ЗМІ. Соціальну основу громадянського суспільства складає так званий середній клас, що включає найактивнішу і мобільну частину населення. За словами А. Тойнбі, сучасна цивілізація – це цивілізація середнього класу. Частка середнього класу в соціальній структурі західних суспільств приблизно однакова – 60-70 %.

Духовна сфера громадянського суспільства передбачає плюралізм в області ідеології, реальну свободу слова, друку, совісті, достатньо високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку особистості. Духовна сфера громадянського суспільства також передбачає самотійність і незалежність творчих, наукових і інших об'єднань від державних структур.

Громадянське суспільство – продукт буржуазної епохи і формується переважно знизу, спонтанно, як результат розкріпачення індивідів, їх перетворення з підданих держави на вільних громадян-власників, готових узяти на себе господарську і політичну відповідальність. Заддання громадянського суспільства – відтворення і прогрес соціального життя, в центрі якого стоїть вільна особистість. Права вільної особи, права людини якраз і забезпечує громадянське суспільство, на відміну від прав громадянина, забезпечуваних державою.

Правова держава: концепції та сутність

Формування і розвиток інститутів громадянського суспільства відбувається в тісному зв'язку з формуванням політичних інститутів правової держави. Громадянське суспільство нерозривно пов'язано з правовою державою і немислимо без наявності правової держави.

Концепція правової держави має глибокі історичні і теоретичні корені. Вона отримала висвітлення ще в працях давньогрецьких мислителів, які обґрунтували тезу про те, що справедливим може бути суспільство, в якому вся його життєдіяльність базується на законі, якому підкоряються і владні структури, і всі громадяни.

Теорія правової держави в її цілісному вигляді розроблена представниками ліберального напрямку. Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Т. Джефферсон.

Філософська основа теорії правової держави була сформульована І. Кантом. Держава, діяльність якої підкоряється встановленому демократичним шляхом закону, отримала назву правової держави. Сам термін «правова держава» утвердився в ХІХ ст.

Інтерес до правової держави в Україні почав виявлятися лише в кінці 1980-х років. До цього ідеї правової держави не розроблялися, оскільки колишній Радянський Союз розвивався в умовах, коли державна влада спиралася не на право, а на ідеологію. З розвитком демократії створилися реальні умови для становлення в Україні правової держави.

Правова держава – це організація політичної влади, що створює умови для якнайповнішого забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також для найбільш послідовного скріплення за допомогою права державної влади з метою недопущення зловживань. Якщо коротко, то правовою можна назвати державу, в якій панує право.

Принципи правової держави

Теорія і практика правової держави дозволяє виділити наступні її **принципи**:

Суверенітет народу – правова регламентація державного суверенітету. Це означає, що саме народ є сувереном, кінцевим джерелом влади; державний же суверенітет носить представницький характер.

Верховенство закону, що виражає правові принципи суспільства. Закон, прийнятий верховним органом влади за суворого дотримання всіх

конституційних процедур, не може бути відмінений, змінений або припинений актами виконавчої влади. В правовій демократичній державі закон повинен відповідати праву, бути гуманним, справедливим, прогресивним, закріплювати невід'ємні права людини.

Всезагальність права, обов'язковість права для самої держави і її органів. Держава, яка видала закон, не має права його порушувати сама. Всі державні інститути і посадовці діють виключно на основі законів, у межах компетенції та порядку, встановленого правовими нормами.

Взаємна відповідальність держави і особи. Не тільки громадяни, структури громадянського суспільства несуть відповідальність перед державою за виконання своїх обов'язків, але і держава, її посадові особи відповідальні за свої дії перед громадянином. Прагнення захистити людину від державного терору, дріб'язкової опіки з боку органів влади, гарантії індивідуальної свободи лежать в основі правової держави.

Непорушність прав і свобод особи, її честі і достоїнства. Першооснова правової держави – визнання прав і свобод людини і громадянина, їх пошана, дотримання закону з боку держави. Це принцип пріоритету прав людини перед всіма іншими колективними цілями і задачами – державними, суспільними, ідеологічними і ін.

Поділ влади, наявність системи «стримувань і противаг», легітимність кожної гілки влади. Влада не повинна бути зосереджена в руках однієї особи або органу, а повинна бути розосереджена між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади.

Контроль і нагляд за дотриманням правових норм, наявність гнучкого механізму гарантій свободи народного волевиявлення.

Взаємовідносини між громадянським суспільством і правовою державою мають складний і часто конфліктний характер. Система громадянського суспільства, що знаходиться у саморозвитку, постійно зазнає тиску з боку держави. В умовах тоталітарних режимів держава стоїть над суспільством, пригнічує його, відбувається етатизація (одержавлення) суспільства, фактичне знищення або крайнє звуження незалежності суспільного життя від держави. Держава прагне підкорити собі все суспільство, охопити своїм впливом усі сфери його життєдіяльності.

Становлення правової держави та громадянського суспільства в Україні

В умовах демократії держава і громадянське суспільство виступають як рівноправні партнери, як самостійні суб'єкти суспільного життя. Рішення суспільних проблем здійснюється шляхом компромісу між державою і суспільством. Демократичний політичний режим можливий тільки там, де є громадянське суспільство та правова держава. Для посткомуністичної України формування громадянського суспільства представляє сьогодні необхідну умову переходу до ринку і правової державності. Політичні реформи, приватизація, роздержавлення, плюралізація всіх боків суспільного життя, ринкові відносини, розмежування повноважень трьох гілок влади –

чинники прискорення процесу формування громадянського суспільства і правової держави.

Найважливіше зі зробленого в розбудові в Україні правової держави полягає в конституційному закріпленні її основ – принципів верховенства правового закону (права) і поділу влади, прав і свобод людини.

Розбудова в Україні правової держави вимагає також створення матеріальних гарантій прав і свобод. Важливе значення у втіленні в життя принципів правової держави має докорінна перебудова діяльності правоохоронних органів, передусім органів внутрішніх справ, прокуратури, особливо суду. За інерцією вони продовжують захищати, головним чином, державу, а стосовно громадян виступають знаряддям примусу й покарання, тоді як у правовій державі їхньою основною функцією має бути захист прав і свобод людини, в тому числі й від посягань на них з боку держави.

Паралельно з формуванням правової держави в Україні відбувається становлення громадянського суспільства. В Україні сьогодні відбувається поступовий процес становлення громадянського суспільства, який ще дуже далекий від завершення.

Нерозвиненість громадянського суспільства в Україні простежується у загрозово низькому рівні залученості громадян до організованої громадсько-політичної діяльності і дуже низькому рівні політичної ефективності (оцінка суб'єктом своєї змоги впливати на політичні події та рішення), що пов'язано із слабким розвитком правової системи у державі і правової свідомості у людей.

Для становлення громадянського суспільства в Україні необхідно є реструктуризація українського суспільства. До тенденцій трансформації соціальної структури нашої держави можна віднести фактичну відсутність середнього класу й значного поступу в його формуванні, люмпенізацію численних верств населення, появу нових власників, поляризацію багатства і бідності, збереження старою номенклатурою своїх позицій. Понад 85 відсотків населення України займає положення нижче середнього класу й існує в умовах крайньої невизначеності та невпевненості. Через несформованість середнього класу, розшарування суспільства на багатих і бідних переважає принцип сили, а не принцип права, хоча повсюдно декларується намір побудови правової держави.

Чинниками формування в Україні громадянського суспільства є вільні та альтернативні політичні вибори, референдуми, незалежні (насамперед, від органів влади) засоби масової інформації, розвиток місцевого самоврядування, політичні партії, здатні репрезентувати групові інтереси, наявність ринкових відносин і економічного плюралізму.

Ті елементи громадянського суспільства, які існують на Заході, можуть проявитися в Україні при кардинальному зрушенні в економіці, політичній реструктуризації українського суспільства, незаангажованості українських мас-медіа. Формування громадянського суспільства є необхідною умовою переходу до ринку і правової державності.

Контрольні запитання

1. Як Ви розумієте поняття «громадянське суспільство»?
2. Хто родоначальник сучасної теорії громадянського суспільства?
3. Які відмінності у марксистському та соціал-демократичному підходах до громадянського суспільства?
4. Які основні ознаки характеризують громадянське суспільство?
5. Визначте поняття «правова держава».
6. Розкрийте основні віхи розвитку концепції правової держави.
7. Назвіть головні принципи правової держави.
8. Як між собою співвідносяться громадянське суспільство та правова держава?
9. Визначте основні проблеми та перспективи формування громадянського суспільства та правової держави в Україні.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

1. Громадянське суспільство – це:

- 1/ система пошуків і узгодження соціальних цілей і ідеалів;
- 2/ система взаємин людей із суспільством і владою;
- 3/ сфера реалізації потреб і інтересів індивідів.

2. Які з перерахованих факторів негативно впливають на формування громадянського суспільства в Україні?

- 1/ адміністративне регулювання економіки;
- 2/ соціальна активність громадян;
- 3/ соціальна поляризація суспільства;
- 4/ не сформованість середнього класу.

3. У громадянському суспільстві:

- 1/ держава підпорядкована суспільству;
- 2/ суспільство підпорядковане державі;
- 3/ існує паритет держави і суспільства.

4. Назвіть структурні елементи громадянського суспільства:

- 1/ сім'я;
- 2/ суспільні, політичні організації і рухи;
- 3/ система незалежних судів;
- 4/ наукові, освітянські і творчі спілки;
- 5/ акціонерні, кооперативні і приватні економічні об'єднання.

5. Що із перерахованого відноситься до умов, необхідних для функціонування громадянського суспільства?

- 1/ наявність у членів суспільства власності;
- 2/ президентська форма правління;
- 3/ наявність середнього класу;
- 4/ розвиненість і розгалуженість демократії.

6. Як співвідносяться між собою демократія і громадянське суспільство?

- 1/ громадянське суспільство дестабілізує демократію;
- 2/ демократія і громадянське суспільство не пов'язані між собою;

3/ демократія вимагає наявності громадянського суспільства.

7. Вкажіть принципи правової держави:

- 1/ поділ влади;
- 2/ пріоритет прав людини;
- 3/ повний контроль держави над суспільством;
- 4/ зв'язаність держави конституційним ладом;
- 5/ дозволено все, окрім політики.

8. Вкажіть характерні риси громадянського суспільства:

- 1/ наявність плюралізму;
- 2/ контроль держави над усіма сторонами життя суспільства;
- 3/ здійснення широкого самоврядування в усіх сферах суспільного життя;
- 4/ дозволене усе, що не має відношення до політики
- 5/ гарантія державою прав і свобод особистості.

9. Які судження відповідають концепції правової держави?

- 1/ дозволено усе те, що не заборонено законом;
- 2/ держава здійснює повний контроль за всіма сферами життя суспільства;
- 3/ верховна влада знаходиться в руках одного лідера чи партії;
- 4/ взаємна відповідальність держави і громадянина;
- 5/ наявність розвинутого громадянського суспільства.

10. Вкажіть ознаки правової держави:

- 1/ народний суверенітет;
- 2/ непорушність прав і свобод людини з боку держави;
- 3/ верховенство держави стосовно громадянського суспільства;
- 4/ наявність у держави системи права;
- 5/ поділ влади та інститут відповідальності влади.

11. В Україні громадянське суспільство і правова держава:

- 1/ сформувалася;
- 2/ не сформувалася;
- 3/ перебувають у процесі формування.

ТЕМА 8. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

- Генезис та сутність політичних партій.
- Функції політичних партій.
- Типи політичних партій.
- Партійні системи.
- Становлення партійної системи України.

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні вміти:

- визначити поняття «політична партія» і «партійна система»;
- розкрити генезу розвитку політичних партій;
- пояснити причини утворення політичних партій;
- проаналізувати основні типи партій та партійних систем;
- виділити головні напрямки діяльності політичних партій;

- охарактеризувати процес становлення політичних партій і партійної системи України.

Генезис та сутність політичних партій

Невід'ємною частиною політичної системи сучасного суспільства є політичні партії. Термін «партія» веде свій початок від латинського слова **/partis – частина/**. Історія виникнення і розвитку такого феномена як політична партія налічує не одне сторіччя. В політології загальноприйнятою є запропонована М.Вебером еволюція політичних партій. Він виділив три етапи у формуванні партій:

- 1) партії як аристократичні угруповання;
- 2) партії як політичні клуби;
- 3) сучасні масові партії.

Зачатки політичних партій у вигляді станових угруповань, що виражали інтереси різних шарів пануючого класу і що боролися між собою за володіння державною владою або за вплив на неї, склалися вже в рабовласницькому і феодальному суспільствах.

В кінці XVIII - початку XIX ст. вступ на політичну арену третього стану – буржуазії, різко збільшили ідейну і політичну конкуренцію у суспільстві. Це дало поштовх формуванню нового типу об'єднань - політичних клубів, що відрізнялися від аристократичних угруповань деякою наявністю ідеологічної доктрини і розвиненої організаційної структури.

Третім історичним етапом формування політичних партій стали політичні рухи в країнах Західної Європи і США. Введення загального виборчого права, що ознаменувало залучення до політики широких верств населення, розвиток масового пролетарського руху поклали початок формуванню в середині XIX ст. сучасних політичних партій.

Першою масовою політичною партією була ліберальна партія в Англії (заснована в 1861 р.). До кінця XIX ст. масові партії (в основному соціал-демократичні) сформувалися в більшості країн Західної Європи. В XX сторіччі пробудження національної самосвідомості народів колоніально залежних країн і розвиток масових національно-визвольних рухів сприяв виникненню політичних партій в країнах Африки, Азії, Латинської Америки. Партії стали виступати засобом самоорганізації громадянського суспільства, важливим соціально-політичним інститутом, за допомогою якого здійснюється взаємозв'язок держави і громадянського суспільства.

Політологи виділяють ряд істотних ознак, які відрізняють сучасну політичну партію від інших суспільних організацій і рухів:

- наявність мінімальної формальної організації і певної програми діяльності;
- прагнення до прямого впливу на політичне життя;
- ведуча роль в підготовці і проведенні виборчих кампаній і виборів;
- участь у формуванні і функціонуванні урядових механізмів;

- особливий правовий режим, тобто специфічне конституційно-правове положення партії;
- загальнонормативне регулювання її діяльності;
- соціальна база.

Один з авторитетів сучасної партології, американський політолог Дж. Ла Паломбара, в роботі «Політичні партії і політичний розвиток» виділяє кілька головних елементів політичної партії:

- ідеологічна спрямованість, оскільки кожна партія є носієм ідеології конкретної орієнтації, бачення світу і людини;
- партія – це тривале за часом об'єднання людей. Довготривалість дії організації дозволяє відрізнити її від клієнтели, фракції, кліки, які виникають і зникають разом з своїми натхненниками і організаторами;
- мета партії - завоювання і здійснення влади. На відміну від груп тиску, які намагаються впливати на владу, політичні партії прагнуть здобути владу;
- прагнення забезпечити собі підтримку народу, починаючи від голосування і закінчуючи активним членством у ній;
- існування стійких місцевих організацій, що підтримують регулярні зв'язки з центральним керівництвом.

Партія - це спеціалізована, організаційно впорядкована група, яка об'єднує найактивніших прихильників тих або інших цілей (ідеологій, лідерів), що служить для боротьби за завоювання і використання політичної влади.

Функції політичних партій

Під функціями політичних партій мають на увазі їх суспільно-корисну роль і ті специфічні задачі, які партії вирішують у процесі своєї діяльності з реалізації своїх програмних цілей.

На думку більшості дослідників, партіям властиві такі основні функції:

- **артикуляція**, представництво соціальних інтересів. Партії здійснюють зв'язок між суспільством і державою. З'ясувавши інтереси тих або інших груп, вони зводять їх воєдино в такій формі, яка забезпечує безпосередній вплив на рішення державних органів. В ідеалі мета партії полягає у реалізації представництва в політичній системі суспільства тих соціальних груп, прошарків, класів, інтереси яких вона виражає;
- **агрегація соціальних інтересів**, оскільки політичні партії визначають цілі, розробляють ідеологію, програми, прагнуть визначити стратегію розвитку суспільства і переконати громадян в її правильності;
- **політична соціалізація і мобілізація** громадян на активну участь у політичному житті. Розробка принципів і форм відносин з іншими політичними партіями;

- **організація боротьби за владу** або на її захист, визначення форм, засобів і методів цієї боротьби залежно від ситуації. В умовах реальної демократії ця функція здійснюється конституційними способами, через систему демократичних виборів органів влади;
- **функція політичного рекрутування**, що включає формування кадрового резерву професійних політиків, підготовку і висунення кадрів для партії, державних структур і різних суспільних організацій, відбір самих кандидатів на відповідальні політичні посади;
- **підготовка і проведення виборчих кампаній** з формування загальнодержавних і місцевих органів влади, висунення в них своїх прихильників, організація контролю за їх діяльністю. Реалізуючи цю функцію в умовах демократичного режиму, партії виступають головними організаторами збереження існуючої державної влади або її заміни. Саме вони створюють умови для мирної зміни уряду;
- **формування в парламенті партійної фракції**, що служить важелем партійного впливу на державну політику в центрі і на місцях, використовуючи законодавчі ініціативи, депутатські запити, а також організація парламентської опозиції, тиск на державні органи для партії, що прогнала боротьбу за владу. На думку західних політологів, партія виконує конституційну функцію, оскільки вона прямо або опосередковано надає регулюючий (стабілізуючий) вплив на політичну систему, її структуру і функціонування політичного режиму.

Типологія політичних партій

В майже двохстах країнах сучасного світу існують і функціонують декілька тисяч політичних партій. Типологізація політичних партій знайшла багато підходів і критеріїв.

Загальновизнаною і найуспішнішою є **класифікація М. Дюверже**, яка заснована на відмінностях у принципі формування партійної еліти, організаційної структури партій і організації їх внутрішнього життя. За цією ознакою він виділяв **кадрові і масові партії**. **Кадрові партії** діють переважно в період передвиборчих кампаній. Вони нечисленні. В них відсутнє фіксоване членство, регулярна сплата членських внесків і інші організаційні принципи. Їх основне призначення - проведення і організація передвиборчих кампаній, а діяльність концентрується навколо кандидата на виборну посаду. Подібна тенденція властива республіканській і демократичній партіям США, а також більшості європейських партій консервативної орієнтації.

Масові партії виникли з введенням загального виборчого права на основі масових суспільно-політичних рухів. Вони мають масовий характер, орієнтовані на політичне виховання мас і формування еліт, що вийшли з народу. Первинні організації партії будуються як за територіальним, так і за виробничим принципом, але на відміну від комітетів, є відкритими для нових членів. Партія існує за рахунок членських внесків і зацікавлена в поповненні своїх рядів і розповсюдженні свого впливу. М. Дюверже виділив три типи масових партій: соціалістичний, комуністичний і фашистський.

Зміни, що відбулися, в економічній, соціальній і культурній сферах західних суспільств послужили підставою для **Дж. Сарторрі** поповнити класифікацію М. Дюверже новим типом партії - **партією виборців**. Ці партії прагнуть виражати загальнонаціональні інтереси, не пов'язані з якоюсь ідеологією, відстоюють ідеї солідарності, згоди і прогресу.

Існує класифікація партій, заснована **на принципі відношення до правлячого режиму**. Партії підрозділяються на **правлячі** і **опозиційні**. Правлячими є партії, що перемогли на виборах і сформували уряд. Це може бути одна партія або коаліція партій. Через своїх представників - прем'єра і міністрів уряду - партія здійснює власний політичний курс.

До опозиційних партій відносяться ті партії, які за наслідками голосування позбавлені можливості здійснювати урядові функції. Такі партії не прагнуть змінити конституційний лад, поруйнувати існуючу політичну систему.

Функції опозиції:

- систематична критика діяльності уряду з вказівкою його помилок і недоліків;
- пропозиція альтернативних варіантів рішення виникаючих проблем;
- контроль за діями влади з погляду їх відповідності конституції, передвиборним обіцянкам;
- зміна існуючого уряду на наступних виборах.

Партії можуть розрізнятися **за характером їх ідеологічних доктрин**. З цієї точки зору партії діляться на *соціал-демократичні, комуністичні, ліберальні, консервативні, конфесійні, монархічні, націоналістичні, фашистські (неофашистські)*.

Залежно **від ставлення до соціальної дійсності** партії підрозділяються на *революційні, реформістські, консервативні*. Революційні партії націлені на радикальні перетворення в суспільстві. Партії реформістів вважають за краще здійснювати суспільні зміни еволюційним шляхом. Консервативні партії прагнуть зберегти існуючі порядки, захистити суспільство від перетворень, покладаючись на природний хід подій.

Виділяють також *легальні, нелегальні і напівлегальні* партії **залежно від ставлення до влади і місця в політичній системі суспільства**.

За соціально-класовою орієнтацією партії діляться на *класові, міжкласові і партії соціальних груп*.

За місцем у партійно-політичному спектрі – на *ліві, центристські і праві*.

Залежно від організаційної структури і формування партійної еліти партії бувають *децентралізованими та централізованими*.

В цілому, типологія політичних партій достатньо умовна.

Сутність і різновиди політичних систем

Сукупність політичних партій і взаємозв'язку між ними складають партійну систему.

Партійні системи розрізняються за кількісними і якісними критеріями.

За кількістю партій, існуючих у країні, виділяють:

1. Монопартійну систему, де єдина партія монополізує державну владу, Зазвичай подібна партійна система характерна для тоталітарних або авторитарних режимів.

2. Двопартійну (біпартійну) систему, що складається з декількох партій, проте з помітним переважанням двох найвпливовіших. Так, класичним прикладом двопартійної системи є: Великобританія з чергуванням у владі лейбористської і консервативної партій; США – республіканської і демократичної. Двопартійна система забезпечує можливість створення уряду, що спирається на підтримку парламентської більшості, оскільки партія, що перемогла на виборах, володіє абсолютною більшістю депутатських мандатів.

3. Багатопартійну систему, яка припускає активну роль у політичному житті більш як двох партій. Кількість партій відображає наявність розгалуженої системи соціальних інтересів. Така партійна система прагне пошуку згоди і компромісів, оскільки жодна з партій явно не домінує. Прикладом багатопартійності є країни Західної Європи.

Італійський політолог **Дж. Сарторрі** дає складнішу класифікацію партійних систем. На його думку, існує декілька типів партійних систем, що розміщуються між полюсами:

1. «Однопартійна» (моноідеологічна) система;
2. «Атомізована» (ідейно різнорідна);
3. Проміжні типи:
 - системи з «партією-гегемоном»;
 - системи з «домінуючою» партією;
 - «двопартійні»;
 - системи «обмеженого плюралізму»;
 - системи «радикального плюралізму».

Політичні партії України

Політичні партії України за ідеологічною орієнтацією умовно можна поділити на:

- **комуністичні та радикальні соціалістичні (ліві)** — Комуністична партія України (КПУ), Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ), Комуністична партія України (оновлена) (КПУ(о)), Комуністична партія робітників та селян (КПРС), Партія комуністів (більшовиків) України (ПК(б)У), Всеукраїнський союз робітників (ВСР);
- **соціалістичні, соціал-демократичні та соціально-ліберальні (лівоцентристські та центристські)** — Соціалістична партія України (СПУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Селянська партія України (СелПУ), Соціал-демократичний союз, Ліберальна партія України (ЛПУ), Народна партія України (НПУ), Народно-демократична партія України (НДПУ), Партія регіонів;
- **неоконсервативні (правоцентристські)** — Народний Рух України (НРУ), Українська народна партія (УНП), Українська республіканська партія

(УРП), Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Республіканська християнська партія (РХП), Українська консервативна партія (УКП), «Батьківщина», Наша Україна;

- **націоналістичні (праворадикальні)** — Українська національна асамблея та Українська національна самооборона (УНА-УНСО), Українська консервативна республіканська партія (УКРП), Організація українських націоналістів в Україні (ОУН), Соціал-національна партія України (СНПУ), Конгрес українських націоналістів (КУН), ВПО „Свобода”.

Партійна система в Україні довгий час була атомізованою. Партії мали слабкий вплив як на формування владних структур, так і на різні сфери розвитку суспільства.

Для цієї партійної системи характерні такі ознаки:

- ідеологічна невизначеність та еkleктизм, подвійні стандарти щодо використання ідеологічних пріоритетів (один для замовників, інший для електорату);
- примітивна організаційна структура — напівзакрита і напівтіньова, що не сприяє конкурентній боротьбі всередині партії;
- слабка взаємодія партій із соціальними групами, відсутність стратегії формування власного електорату;
- розрив між партійними керівниками, апаратом та партійними масами;

залежність партій від виконавчої влади й олігархічних структур.

Прийняття у 2006 році пропорційної виборчої системи в Україні визначило партійний механізм формування політичної влади на всіх рівнях, стимулювало партійну конкуренцію, створило несприятливі умови для слабких маловпливових партій та сприяло формуванню многопартійної системи поляризованого плюралізму.

У 2010 році в Україні було понад 170 політичних партій.

Контрольні запитання

1. Що Ви розумієте під поняттям „політична партія”?
2. Чим політичні партії відрізняються від громадських організацій?
3. Коли виникли політичні партії та що сприяло їх виникненню?
4. Які етапи пройшла у своєму розвитку політична партія?
5. Які ознаки характеризують політичні партії?
6. Які функції виконують політичні партії?
7. У чому відмінність між партійними системами?
8. Які типи політичних партій Ви можете назвати?
9. Які Ви знаєте політичні партії в Україні?
10. Який тип партійної системи сформовано в Україні?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

1. З чим пов’язана поява сучасних політичних партій?

1/ з появою і розвитком представницької демократії;

- 2/ з появою і розвитком політики;
 3/ з появою і розвитком парламентаризму як форми і методу організації і здійснення влади;
 4/ з розширенням права участі у виборах широких верств суспільства.
- 2. Встановіть відповідність між країною та наявним у ній типом партійної системи:**
1/ Німеччина	А. Двопартійна
2/ США	Б. Гегемоністська
3/ Китай	В. Однопартійна
4/ Куба	Г. Трипартійна
- 3. Вкажіть типи партій, за принципами їх організаційної структури:**
- 1/ правлячі; 4/ кадрові;
 2/ масові; 5/ децентралізовані;
 3/ централізовані; 6/ опозиційні.
- 4. Які з перелічених партій відносяться до кадрових партій?**
- 1/ Комуністична партія України;
 2/ Республіканська партія США;
 2/ Демократична партія США;
 4/ Консервативна партія Великобританії.
- 5. Назвіть основну ознаку політичної партії:**
- 1/ наявність офіційно прийнятої програми;
 2/ фіксоване членство;
 3/ прагнення до завоювання влади або участі у владі;
 4/ сплата членських внесків.
- 6. Залежно від участі в здійсненні влади партії поділяються на:**
- 1/ опозиційні й легальні;
 2/ правлячі й опозиційні;
 3/ легальні й нелегальні;
 4/ кадрові й масові.
- 7. Партійна система - це:**
- 1/ сукупність легально діючих у країні політичних партій;
 2/ об'єднання всіх масових і кадрових партій;
 3/ сукупність всіх партій, що діють у рамках політичної системи й відносин між ними.
- 8. Вкажіть, яке із суджень є правильним:**
- 1/ всі партії діляться за класовими ознаками;
 2/ всі партії мають індивідуальне фіксоване членство;
 3/ всі партії мають на меті боротьбу за владу;
 4/ всі партії базуються на певній ідеології.
- 9. За місцем у політичному спектрі партії бувають:**
- 1/ кадрові й масові;
 2/ парламентські й авангардні;
 3/ праві, ліві й центристські.
- 10. Головною ознакою двопартійної системи є:**
- 1/ наявність у країні тільки двох партій;

- 2/ система, при якій уряд формується коаліціями із двох партій;
3/ наявність багатьох партій, серед яких тільки дві, як правило, змагаються на виборах і самостійно формують уряд.

11. Які положення є вірними:

- 1/ в Японії – багатопартійна система з домінуючою партією;
2/ у Франції – двопартійна система;
3/ у Німеччині – трипартійна система;
4/ у США – двопартійна система.

ТЕМА 9. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

- Сутність, типологія виборів та їх функції.
- Принципи виборчого права.
- Сутність та види виборчих систем.
- Стадії виборчого процесу.

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні вміти:

- дати визначення поняття «вибори» та «виборчі системи»;
- класифікувати вибори за різноманітними ознаками;
- виділити етапи виборчого процесу;
- виділити типи виборчих систем та охарактеризувати їх;
- охарактеризувати виборчу систему України.

Сутність та типологія виборів

Однією з основних ознак сучасної демократичної держави є виборність її керівних органів на всіх рівнях – від найвищих до органів місцевого самоврядування. Демократія невід’ємна від виборів і в сучасній державі здійснюється тільки через обраних представників народу, оскільки, як відомо, в перекладі з давньогрецької слово «демократія» перекладається як влада народу.

Термін «вибори» означає процес, в результаті якого певна спільнота людей шляхом голосування формує державний орган або заповнює вакантну виборну посаду. Іншими словами, **вибори – це демократичне оновлення складових політичної системи.**

Для того, щоб вибори виконали своє соціальне призначення, вони повинні спиратися на основоположні принципи виборчого права. Виборче право – це сукупність юридичних норм, що регламентують виборчий процес, за допомогою яких визначається статус, положення кожного громадянина на виборах, організація і поведінка останніх, взаємовідносини між виборцями і виборними органами або посадовцями.

Виділяються ряд демократичних принципів виборчого права:

1. Загальність. Усі громадяни, незалежно від статі, расової, національної, класової і професійної приналежності, мови, рівня доходів,

освіти, конфесії, політичних переконань мають право обирати і бути обраними до органів влади.

2. Рівність. Кожний виборець має однакову кількість голосів, яка оцінюється однаково, незалежно від приналежності тій чи іншій людині, а також рівність виборчих прав припускає приблизну рівність виборчих округів для того, щоб голоси виборців мали однакову вагу при обранні депутатів.

3. Таємниця виборів. Рішення конкретного виборця не повинне бути відомо будь-кому. Цей принцип забезпечує свободу вибору, оберігає громадян від можливих переслідувань. Практично таємниця виборів забезпечується закритою процедурою голосування.

4. Пряме (безпосереднє) голосування. Виборець ухвалює рішення безпосередньо про конкретного кандидата на виборну посаду. Між виборцями і кандидатами немає ніяких опосередкованих інстанцій. Пряме голосування переважає у більшості країн світу, але, наприклад, у США населення обирає виборців, які обирають президента.

У виборчій термінології є такі поняття як **активне та пасивне виборче право**. *Активне виборче право – це право брати участь у виборах, особисто формувати органи влади.* В Україні активне виборче право громадяни отримують з 18 років. *Пасивне виборче право – це право бути обраним до органів влади.* В Україні людина може обиратися до органів місцевого самоврядування з 18 років, до Верховної Ради – з 21 року, в президенти – з 35 років.

Разом з принципами виборчого права політична практика виробила **принципи організації демократичних виборів:**

- свобода виборів, що припускає відсутність політичного, адміністративного, соціально-економічного, психологічного і інформаційного тиску на виборців;
- наявність вибору, альтернативних кандидатів;
- змагальність, конкурентність виборів, створення умов для всіх кандидатів і політичних сил боротися за довіру виборців;
- періодичність і регулярність виборів, необхідна для того, щоб виборці могли контролювати своїх представників, запобігати зловживанням владою і корегувати політичний курс уряду;
- рівність можливостей політичних партій і кандидатів, що припускає, перш за все, приблизну рівність їх матеріальних і інформаційних ресурсів. Забезпечується шляхом встановлення для будь-якої партії максимального рівня витрат на проведення виборів, обмеження розміру внесків від організацій і окремих осіб до виборчих фондів партій і кандидатів, надання їм на принципах рівності безкоштовного часу на державному телебаченні, радіо і т.д.

Якщо вибори не цікавлять громадян і великий відсоток виборців ухиляється від голосування, то таке явище має назву абсентеїзм (від лат. *absentia* - відсутність).

Виборча практика виділяє наступну класифікацію виборів:

- **відповідно до принципів територіального представництва:** вибори до верховних органів влади (президент, парламент), вибори до регіональних органів (губернатори, депутати обласних і інших територіальних органів влади), виборів до місцевих муніципальних органів влади (бургомістри, мери, депутати зборів, рад і т.д.).
- **у зв'язку з конкретною реалізацією принципу представництва:** загальні і локальні;
- **залежно від принципу обмеження представництва** розрізняють вибори в одномандатних і багатомандатних округах;
- **залежно від політичного режиму:** авторитарні (громадська думка формується державою), авторитарно-демократичні (роль виборів невелика, а їх механізм підпорядкований силі традицій і так званому адмінресурсу) і демократичні (державна підпорядкована громадянському суспільству, громадська думка домінує над діями держави; вибори – реальний механізм народного волевиявлення);
- **залежно від строку проведення:** строкові й дострокові.

Сутність та види виборчих систем

Виборча система — це сукупність правил, прийомів і процесів, які забезпечують і регулюють легітимне формування органів політичної влади. Виборча система визначає загальні принципи організації виборів, а також способи перетворення голосів виборців у мандати, владні посади. **Основне призначення виборчої системи** — забезпечити представництво волі народу, а також сформувати життєздатні і ефективні органи влади. Необхідно відзначити, що право на висунення кандидатів у різних країнах регулюється законодавством про виборчу систему по-різному. В більшості випадків право на висунення кандидатів належить окремим особам, групам громадян і партіям, але є і відмінності.

У сучасній виборчій практиці відомі такі **різновиди виборчих систем:** мажоритарна, пропорційна і змішана.

Мажоритарна система спирається на принцип більшості. Голосування йде за конкретну людину. За цією системою кандидат або партія повинні отримати більшість голосів виборців округу або всієї країни. Ті, що зібрали меншість голосів, ніяких мандатів не отримують. Дана виборча система має різновиди: система абсолютної більшості, за якої переможець має отримати більше половини голосів (50 % + 1 голос), і система відносної більшості, де для перемоги достатньо випередити інших кандидатів хоча б на один голос.

Мажоритарна система прийнята у Великобританії, США, Франції, Японії і інших країнах.

Дана система має ряд **переваг:**

- укріплюючи позиції найсильнішої політичної течії, створює умови для виникнення стійкої розстановки сил у законодавчих органах, сприяючи

витісненню з парламентських структур дрібних і середніх за впливом партій, що деколи стимулює тенденцію до двух-трьохпартійних політичних систем;

- між депутатами і виборцями встановлюються безпосередні міцні, стійкі зв'язки, які часто носять особовий характер. Депутат добре знає інтереси і проблеми жителів свого виборчого округу, а вони мають достатньо повне уявлення про кандидата, його політичні погляди, поведінку, риси характеру тощо.

До **недоліків** же слід віднести наступне:

- значна частина виборців країни (іноді 50 %) залишається не представлена в органах влади, оскільки партії і рухи, що одержали на виборах менше голосів, ніж їх суперники, можуть виявитися представленими в парламенті більшістю депутатських місць;
- створює можливість для домінування в поведінці депутатів групових і регіональних інтересів на противагу загальнонаціональним, що послаблює роль парламенту як загальнодержавного органу;
- створює сприятливі умови для маніпулювання політичною волею виборців, використовуючи «виборчу географію», коли результати виборів великою мірою залежать від умілого розкrojовання виборчих округів;
- дві партії, що набрали однакову або близьку кількість голосів, проводять до парламенту неоднакове число депутатів. Більш того, не виключена ситуація, за якої партія, що набрала більше голосів, ніж її суперник, не отримує взагалі жодного мандата.

Таким чином, мажоритарна виборча система створює можливість формування уряду, що спирається на більшість у парламенті, але не користується підтримкою більшості населення. Вона сильно обмежує доступ до парламенту представників меншини, у тому числі невеликих партій. В результаті мажоритарна виборча система може послабляти легітимність влади, викликати у громадян недовіру до політичного устрою, пасивність на виборах і навіть політичний радикалізм.

Пропорційна система припускає розподіл мандатів пропорційно голосам, отриманим партіями або виборчими коаліціями. Голосування йде за партійні списки.

Пропорційна система – найпоширеніша виборча система в сучасному світі. До числа країн, в яких вона використовується, відносяться Австрія, Бельгія, Греція, Норвегія, Фінляндія, Швейцарія, Швеція і ін.

Пропорційна система має два **різновиди**:

- пропорційна виборча система на загальнодержавному рівні. В цьому випадку виборці голосують за політичні партії і об'єднання в масштабах всієї країни. Інші більш дрібні виборчі округи не виділяються;
- пропорційна виборча система, що ґрунтується на багатомандатних округах. В цьому випадку депутатські мандати розподіляються на основі пропорційного розподілу голосів, поданих в тому або іншому виборчому окрузі за політичні партії і об'єднання.

Дана система також має переваги і недоліки. До числа **переваг** слід віднести наступне:

- усувається явна невідповідність між кількістю поданих за партію голосів і кількістю одержуваних нею депутатських місць, що більш адекватно відображає політичну волю населення;
- в органах влади представляється більш реальна картина розстановки політичних сил.

Що ж до **недоліків** пропорційної системи, то можна сказати, що вони є продовженням її переваг. А саме:

- оскільки голосування йде за партії, а не за конкретних осіб, різко слабшає зв'язок між виборцями і парламентаріями;
- складність у формуванні уряду, через те, що пропорційна система забезпечує представництво в парламенті політичних сил, що не володіють підтримкою в рамках всієї країни. Відсутність домінуючої політичної партії робить неминучим створення багато партійних коаліцій на основі компромісу партій з різною метою;
- залежність кандидатів від партійно-апаратних структур через те, що списки кандидатів складаються, частіше всього, адміністративно-канцелярським шляхом. Звідси можливість бюрократичних рішень і махінацій, що підривають довіру населення до представницьких органів;
- створюється можливість увійти до парламенту дрібним націоналістичним, релігійним, регіональним партіям, а в результаті цього політичні сили, що не користуються підтримкою в рамках всієї країни, на загальнонаціональному рівні, одержують представництво в органах державної влади.

У ряді держав використовується **змішана система**. Її суть полягає в тому, що певна частина депутатських мандатів розподіляється у відповідності із принципами мажоритарної системи, інша частина мандатів розподіляється у відповідності із принципами пропорційної виборчої системи. Така система існує в Італії, ФРН, Росії. В цьому випадку визначається нижня межа для обмеження представництва дрібних партій (ФРН, Росія – 5%), чим забезпечується створення більш стабільного уряду.

В Україні під час виборів депутатів у Верховну Раду (1998 і 2002 рр.) діяла змішана виборча система, що є комбінацією мажоритарної і пропорційної систем. Половина депутатів обиралася відповідно до мажоритарної системи в одномандатних виборчих округах (один округ — один депутат). Друга половина відповідно до пропорційної системи. Законом про вибори депутатів Верховної Ради був встановлений бар'єр для проходження партій або виборчих об'єднань – 4 % від тих виборців, що взяли участь у голосуванні. Партійні списки кандидатів, які одержали менше, до участі у розподілі депутатських мандатів не допускалися. У зв'язку з реформою політичної системи України, з 2006 р. наша держава використовувала пропорційну виборчу систему. Прохідний бар'єр був знижений до 3%. Крім того, торкаючись виборчої системи в Україні, слід

- 2/ виборець голосує за партійний список;
- 3/ пропорційний розподіл мандатів щодо кількості поданих голосів за ту чи іншу партію;
- 4/ обраним вважається депутат, який набрав відносну більшість голосів;
- 5/ наявність виборчого бар'єру.

5. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують пропорційну виборчу систему:

- 1/ обраним вважається депутат, який набрав абсолютну більшість голосів;
- 2/ виборець голосує за партійний список;
- 3/ пропорційний розподіл мандатів щодо кількості поданих голосів за ту чи іншу партію;
- 4/ обраним вважається депутат, який набрав відносну більшість голосів;
- 5/ наявність виборчого бар'єру.

6. Пропорційна виборча система сприяє:

- 1/ збереженню числа політичних партій;
- 2/ зростанню числа політичних партій;
- 3/ зменшенню числа політичних партій;
- 4/ зовсім не впливає на ці процеси.

7. Які вибори призначаються у випадку дострокового розпуску парламенту?

- 1/ загальні;
- 2/ часткові;
- 3/ чергові;
- 4/ позачергові.

8. Контингент виборців, що голосують за яку-небудь партію на виборах - це:

- 1/ однопартійці;
- 2/ електорат;
- 3/ сим патики;
- 4/ ті, хто співчуває.

9. Які переваги має пропорційна система?

- 1/ виникає безпосередній зв'язок між кандидатом (депутатом) і виборцями в країні;
- 2/ сприяє розвитку політичного плюралізму і багатопартійності;
- 3/ забезпечує більш представлений коаліційний уряд;
- 4/ сприяє політичній структуризації суспільства;
- 5/ сприяє формуванню стабільного однопартійного уряду.

10. Які переваги має мажоритарна система?

- 1/ наявний зв'язок між депутатом і виборцями;
- 2/ сприяє розвитку політичного плюралізму і багатопартійності;
- 3/ сприяє становленню в країні двох- або трьохпартійних систем;
- 4/ перемагають представники більш сильної політичної течії у країні;
- 5/ сприяє формуванню стабільного однопартійного уряду.

11. За якою виборчою системою здійснювалися вибори до Верховної Ради України?

- 1/ за змішаною;
- 2/ за мажоритарною;
- 3/ за пропорційною.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Гелей С.Д., Рутар С.М. Політико-правові системи світу. Навчальний посібник.- К.: «Знання», 2006.
- Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / Заг. ред. Ф. М. Рудич. – К., 2006.
- Піча В.М., Хома Н.М. Політологія. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти.-К.: «Каравелла», Львів: «Новий світ-2000», 2002.
- Политология для всех: Учебное пособие в двух частях.- Днепропетровск: «ОАО Днепркнига», 2002.
- Політологія: учеб. пособие / под ред. проф. Н. И. Сазонова. – Харьков, 2001.
- Політологія: Навчальний посібник у п'яти частинах /За ред.. В.Ю.Пушкіна.- Днепропетровск: НГА України, 2000-2002.
- Політологія. Підручник /За ред.. М.М.Вегеша. – К.: «Знання», 2008.
- Рогозин Н.П. Украина: партии и партийная система. – Донецк, 2006.
- Семке Н.М. Політологія. Модульний курс. Навчальний посібник для ВНЗ. – Харків: ПП «Торсінг плюс», 2009.
- Ткач О.І. Політологія/ Навчальний посібник для студентів ВНЗ. – К.: Ельга, Ніку-Центр, 2003.
- Троян С.С. Порівняльні політичні системи сучасності. Навчальний посібник – К., 2003.
- Юрій М.Ф. Основи політології: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2003.

Навчально-методичне видання

Єгорова Олена Віталіївна
Зенкін Михайло Васильович
Колісник Дмитро Вікторович
Литвиненко Валентина Василівна
Поух Анатолій Володимирович

ПОЛІТОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ-ЕКСТЕРНІВ

Редакційно-видавничий комплекс

Комп'ютерна верстка – М.В. Зенкін

Підписано до друку . Формат 30x42/4.
Папір Saritan. Ризографія. Умовн. друк. арк. .
Обліково-видав. арк. . Тираж 300 прим. Замовл. №

Національний гірничий університет
49027, м. Дніпропетровськ, 27, пр. Карла Маркса, 19.